

1988

LEVÉL EGY KIVÁNDOROLNI KÉSZÜLŐ ÉRTELMISÉGIHEZ

Elmégy hát te is, barátom.

A szó nem kíván bővítményeket. Valamikor még hozzá kellett volna tenni egy helyhatározót, hogy érthető legyen, hová is mégy hát, ha elmégy; ma már csak így mondjuk, csupaszon, a maguktól értetődő dolgok természetességével: a sűrűsödő gyakoriság megkímél bennünket a további szószaporítástól. De a kíváncsiság sem nagyon ágaskodik bennünk, hogy tovább kérdezzünk, mi is hát a végcélja utadnak: csak egy házzal állsz-e odébb, avagy elbolyongsz messzebbre, más égtájakra – magyarán világgá. Számunkra, akik maradunk, ez már majdnem mindegy. Mert minket az ige másik vonzata aggaszt jobban, amely változatlan marad, akárhová mennél is: hogy innen, közülünk mégy el.

Azt sem nagyon firtatom, miért mégy el. Biztosan van rá jó okod, hiszen – hacsak nem teljesen meggondolatlanul, kalandor módra határoztaál így, amit azért mégsem hinnék, mert ennél sokkal többre tartalak – e sorsdöntő lépésre csak álmatlanul átszenvedett éjszakák vívódásai után szánhattad rá magad, miután érvek és ellenérvek újabb meg újabb szembesítése után eljutottál oda, hogy nehéz szívvel ugyan, bizonytalankodva, a fel-feltörő kételyeket szinte tudatosan elfojtva végül is kimondd a megmásíthatatlan döntést. Nem tudhatom, mi volt a döntő érv, hogy volt-e egyáltalán döntő érv, vagy egyszerre, egymásba kapaszkodva, egymást támogatva álltak eléd a megkerülhetetlen kérdőjelek. Lehet, hogy csupán arra gondoltál, ami óhatatlanul megfordul mindenki fejében: egyszer él az ember a világon, nem is olyan sokáig, a harmada-fele ennek is eltelt már, s miért élnéd le megcsappant hátralevő részét olyan körülmények között, amelyeknél lehet éppenséggel jobbakat is találni, akár a szellemiekre, akár az életminőségre, avagy – amit talán restelkedve vallasz be magadnak is, mert hogy olyan „csúnyán” hangzik – az anyagiakra vagy elsősorban tekintettel.

De lehet, hogy vannak ennél nyomósabb okaid is, amelyekhez azonban, ha akarod, ha nem, az előbbi is támasztékul csatlakozik. Kiskorú gyermeked van, tehát helyette és érte is döntened kell. Felelős vagy a jövőjéért. Magadért talán nem mennél el. De mi lesz a gyermekedből? Hány osztályt végezhet még el anyanyelvén, s mettől kezdve lesz kénytelen román nyelvű iskolába, osztályba járni, ahol az elkerülhetetlen nyelvi hátrány minden más természetű nemzetiségi megkülönböztetés nélkül is csökkenti esélyeit? Ha meg ezt úgy akarnád elkerülni, hogy eleve, első elemitől román osztályba járatod, vajon el tudod-e – egyáltalán: el lehet-e – érni azt, hogy anyanyelvismerete ne szenvedjen csorbát, s ne kezdje

majd beszédében szánalmasan összekeverni a két nyelvet, mihelyt valami szakmai vagy tudományos kérdés jön szóba? (Arról nem is beszélve, hogy a nyelvi hátrányt teljesen így is aligha lehet felszámolni, s ez ilyenformán iskolai tanulmányai során végig fogja kísérni, ami megint csak az esélyeit rontja.) Akár ezt az utat választod számára, akár am azt, úgy látod, hogy mindenképpen ő lesz a vesztes. Nagy kérdés tehát, hogy van-e neked jogod ahhoz, mikor helyette is döntesz, hogy bárminemű megfontolás nevében tudatosan kitedd őt a kudarc lehetőségének. Hidd el: megértem, ha szíved azt sugallja, hogy nincs.

S ha ezekre (is) gondoltál, mikor úgy döntöttél, hogy elmégy, abban talán egyéni tapasztalataid is közrejátszottak. Lehet, hogy szakmád, foglalkozásod, hivatásod sajátosan a magyarsághoz köt, de nemzetiségi intézményeink egyre zsugorodó keretei közé már nem fértél be – vagy nem engedtek be. Talán világeletemben magyartanár szerettél volna lenni, de lelkiismeretes, céltudatos munkával megszerzett egyetemi diplomád csak arra volt jó, hogy elhelyezzenek valamelyik eldugott moldvai vagy olténiai faluba angoltanárnak, ahol földrajzot is tanítanod kell (természetesen románul). Életed célja szemed láttára foszlik semmivé. De lehet, hogy viszonylag több szerencséd volt (ha nem a legutóbbi években végeztél): egyetemi hallgatóként tehetséges irodalmárnak, folkloristának, néprajzosnak, nyelvésznek, történésznek vagy valami hasonlóknak indultál, de kutatóintézeti vagy egyetemi tanszéki helyhez már nem juthattál, hanem el kellett menned vidéki magyartanárnak vagy – hogy jobb vagy rosszabb esetben, az nézőpont kérdése, de ez a végeredmény szempontjából már mindegy – újságírónak, szerkesztőnek, esetleg korrektornak valamelyik magyar laphoz vagy kiadóhoz, s ott próbálgatsz most a tudományos kutatásnak csöppet sem kedvező körülmények között, intézményi támogatás nélkül, netán az irigység provinciális gáncsoskodásaitól is akadályoztatva felmutatni valamit javarészt elkallódásra ítélt tehetségedből, miközben a nemzetiségi intézmények további összeszűkülése azt a kérdést is egyre szorongatóbbá teszi, hogy vajon ezen a munkahelyeden is meddig maradhatsz még meg, s mikor válsz itt is létszámfölöttivé, még inkább eltávolítva egykori terveidről. Hidd el, megértem, ha arra gondolsz: elmeneteled az utolsó esély arra, hogy életed célját megvalósítsd, hogy önmagad legjavát adhasd az azt megbecsülni tudóknak; hogy tehetségedet mértéke szerint kamatoztasd.

Meglehet, azért mégy el, mert kutatóintézeti vagy egyetemi állásod van ugyan, de tudományos teljesítményed korántsem éri el szellemi lehetőségeid színvonalát. Túl vagy terhelve mindenféle ügyintézással, nem jutsz hozzá a legfrissebb kiadványokhoz, nem vehetsz részt nemzetközi kongresszusokon, konferenciákon, nincsenek megfelelő közlési lehetőségeid. Vagy író, költő, esszéíró, kritikus, riporter, újságíró lévén úgy érzed, nincs már lelkirodd az újabb megalkuvásokra, őszinte mondataid megtépzására – sőt elnémítására –, az egyre kiszámíthatatlanabb széljárás önvédelmi célú figyelemmel követésére. S ha megjelennek is írásaid, az elégtétel örömét beárnyékolja a kétely: bár helyi viszonylatban megállják helyüket, vajon ugyanolyan elismerést váltanának-e ki akkor is, ha egy teljes

nemzeti kultúra szellemi vérkeringésébe épülhetnének be? Úgy véled, nincs is értelme folytatnod, míg erről meg nem bizonyosodsz, még ha kockáztatod is, hogy alulmaradsz. Vagy festő, grafikus, szobrász, színész, zeneművész, rendező vagy talán, s úgy érzed, túlnőttél itteni lehetőségeid keretein, többre, teljesebb életre vágyol?

Az is lehet, hogy nem alkotó ember vagy, hanem igényes kultúrafogyasztó és/vagy -közvetítő: mérnök, orvos, jogász, lelkész, szerkesztő, könyvtáros vagy más foglalkozású értelmiségi, aki az anyanyelvi kultúra teljesebb szellemi környezetére vágyik. (Ám ha netalán „világgá” készülnél, akkor innen az „anyanyelvi” mint – nem számomra: számodra – nem kívánt rész törlendő.) Kortársra szeretnél lenni önmagadnak a szó legnemesebb értelmében, művelődni, utazni, világot látni.

Esetleg annyi történt csupán, hogy – foglalkozásodtól, családi állapotodtól bizonyos fokig függetlenül – a teherbírás, a türelem, a reményőrzés képességének nagyon is egyéni szabott, személyes mértéke szerint te most jutottál el oda, hogy azt mondd: nem bírom tovább csinálni, elegendem van az egészszöböl. Erre az évrre elnémulok, hiszen tudom, hiába is próbálnám elmagyarázni neked, hogy általában mások sincsenek jobb helyzetben, mégis megpróbálják naponta újrakezdeni, egyesek a tiednél mostohább körülmények között: saját mértékedet egyedül te ismerheted, ítéletet tehát nem mondhatok fölötted.

Egyszóval kishitű lettél, barátom.

S ha jól meggondolom, nem csodálkozom rajta. Mikor az egyre sűrűsödő megélhetési gondok már szusszanásnyi időt sem engednek a kikapcsolódásra; mikor már torkig vagy vele, hogy bárhová mégy, bárkivel állsz szóba, a beszédtema mindig ugyanaz, úgyannyira, hogy sokszor már nem is tudod, hogy sorstársad a maga bajját panaszolja-e, vagy a tiedet; mikor nap mint nap újabb meg újabb aggasztó híreket hallasz az anyanyelvű oktatás nyesegetéséről, állás nélkül maradt tanárokról, elutasított útlevélkérvényekről, jó szándékú, becsületes emberek zaklatásáról, nemzetiségi intézmények megszüntetéséről vagy szűkebb korlátok közé szorításáról; mikor a szavakat immár következetesen eredeti jelentésükkel ellentétes értelemben használó, füledt demagógiával átítatott újságot kinyitva románul látod viszont lakóhelyed nemrég még magyarul írott nevét, s elgondolkozol rajta, hogy vajon a tied is-e még ez a falu, ez a város, ahol eddig a leginkább otthon voltál, vagy csak lakhatsz benne, és örvendj, hogy egyáltalán benne lakhatsz; mikor újszülött gyermeked nevét sem választhatod meg kedvedre, hanem csak olyat adhatsz neki, hogy lehessen románul beírni az anyakönyvbe, nehogy bizonytalanságban maradj afelől, hogy az előrelátó gondoskodás milyen nemzetiségűnek szánja; mikor utcán, járművön, boltban, munkahelyen a naponta hallott hivatalos propaganda szomorú következményeképpen egyre gyakrabban adják értésedre, hogy anyanyelved zavarólag hat a jelenlevőkre, s hogy – furcsa ellentétben azzal, amit rádióban, tévében, sajtóban, gyűléseken már többrendbélileg elmagyaráztak neked, hogy

tudniillik nálunk nemzetiségi kérdés mint olyan nincs is – igenis nemzetisége van még a kenyérnek is, amit eszel (sőt eleszel): nem csodálom, ha egyszer csak elfog a kishitűség, és te is kimondod, a magad számára végérvényesen, amit annak idején (nem tudom, benne élni milyen, de mindenesetre innen nézve egészen bizalomkeltő helyzetben) a szintén eltávozó Makkai Sándor református püspök: *Nem lehet*. Hiába minden, a kisebbségi helyzet lényegénél fogva olyan, hogy ezt jól megoldani nem lehet, akármilyen lenne is az államalkotó többség magatartása, mivel maga a kisebbségi létforma az, ami emberhez méltatlan.

Nem tudom, te kigyötrödtél-e magadból egy ilyen mutatós „elméletet” kishitűséged indoklására. Ha nem, most talán kapva kapsz rajta. Vigyázz azonban, mert ha ama gyönyörűen megírt cikk csillogó felszíne mögé nézel, csalódnod kell: maga a teória egészében véve legalábbis gyanús. Hiszen folytassuk csak a gondolatmenetet, és lássuk, mi következik belőle! Következik először is az, hogy a jelenleg több mint ötmilliárd lelket számláló emberiségnek, nem számoltam utána, hányad része, de mindenesetre jókora része ilyen szempontból reménytelenül emberhez méltatlan létformában él. Gondolj csak bele: a világon szerényen számítva van vagy 3000 nyelv, ország viszont még 200 sincs. Ne resteld ezt a két számot összehasonlítani, legjobb, ha kivonod egyiket a másiktól. Tudom, hogy ez így csak durván szemlélteti, mit is akarok itt mondani, s ha ezt komolyan akarnánk elemezni, tovább kellene árnyalnunk a képet, de a lényegen az sem szépítene sokat, mert akkor még az is kiderülne, ami számunkra amúgy is nyilvánvaló, hogy ráadásul az országhatárok és a nyelvi határok általában nem esnek egybe, és lehetetlen is lenne, hogy valaha is egybeessenek. Ha mármost elfogadnánk, hogy emberhez méltó létformában csakis azok élhetnek, akik nyelvi-etnikai-nemzeti szempontból valamely államalkotó nemzethez tartoznak, és az illető nemzet államában laknak, akkor az emberiségnek akkora részét kellene ilyen értelemben eleve és elvileg jóvátehetetlenül emberhez méltatlan helyzetben élőnek tekintenünk, és főleg: a világ nyelveinek akkora hányadát kellene elmarasztalnunk mint e méltatlan helyzet makacs továbbéltetőjét, hogy akkor már sokkal elfogadhatóbbnak (hogy úgy mondjam: emberhez méltóbbnak!) látszik arra gyanakodni, hogy alkalmasint bajok vannak itt magával az elméleti magyarázkodással. De lehet innen tovább is menni, mert következnek ám ebből még egyéb furcsaságok is. Az, hogy „emberhez méltatlan létforma”, rendkívül súlyos dolog, úgyannyira, hogy megszüntetését bármilyen forradalom programjába iktathatja. Az ilyen helyzetben élő egyén számára tehát adódik belőle egy megkerülhetetlen imperatívusz: az tudniillik, hogy ebből mielőbb meg kell szabadulni, bármi áron is. Az egyik mód erre – amelyet magad is választottál –, hogy költözzék át egy másik országba, ha van egyáltalán olyan ország. Ha nincs, akkor egyetlen útja marad: sürgősen, céltudatosan beolvadni az államalkotó nemzetbe. Ezt az alternatívát kellene hogy válasszuk mi is, itthon maradók, mert hiszen mindnyájan mégsem mehetünk el, ezt magad is jól tudod. Az emberi méltóságra a Makkai-féle formában hivatkozó elmélet alapján tehát nemcsak a ti

eltávozásokat lehetne kedvezőleg értékelni, hanem a legdurvább módszerű asszimilációs programot is. Márpedig nekem az előbbi sem nagyon tetszik mint megoldás, az utóbbi meg éppenséggel nagyon nem tetszik, és merem hinni: nemcsak azért, mert hogy én nem akarok innen elmenni sehová. (Ha magad is nem vetted volna észre: figyeld csak meg, hogy az itt levont konzekvenciák mennyire emlékeztetnek azokra az argumentumokra, amelyekkel időnként alá szoktak nálunk támasztani egy-egy korlátozó vagy homogenizáló intézkedést, hogy tudniillik mindez a mi érdekünkben, a mi javunkra, a mi jobb érvényesülésünk céljából történik. Ebben az a figyelemreméltó, hogy akár jóhiszeműnek, akár rosszhiszeműnek tekintjük ezt az érvelést, mindenképpen rossz fényt vet a hatalom ilyen ügyekben döntő képviselőire. Ha ugyanis tudatosan csak pusztán demagógiából folyamodnak hozzá – ami sajnos nagyon is valószínű –, akkor álnok cinikusok. Ha viszont jóhiszeműen, meggyőződésből mondanák, az azt jelentené, hogy végső soron ők maguk is az egyetemes „nem lehet” álláspontján vannak – és le is vonják belőle a számukra egyetlenként adódó következtetést –, vagy legalábbis ezt a hatalmi rendszert nem tartják képesnek arra, hogy „emberi méltóságba emelésünkre” az asszimilációnál valamivel jobb gyakorlati megoldást is ki tudjon találni. Sajnos nem alaptalan a félelem, hogy ebben nekik van is némi igazuk.)

Szomorú dolgok ezek, barátom.

És mégis, paradox módon, e sok szomorú dolog higgadt, józan végiggondolásából származik ingatag, de itt-tartó, itt-megtartó reménységünk. Elismerem, hogy nagyon nehéz nekünk a mostani időkben tárgyilagosan ítélnünk magunk felől, hiszen mikor a legkülönbözőbb szinteken, az utcától a központi döntéshozó szervekig mindenütt és léptenyomon ugyanazzal a türelmetlen elfogultsággal találjuk magunkat szemben, bizony könnyen engedünk a kísértésnek, akár tudtunkon kívül is, hogy az elfogultságra ugyanolyan vagy majdnem ugyanolyan elfogultsággal válaszoljunk, és az égvilágon minden bajunknak kizárólagosan kisebbségi helyzetünkben, illetve az ezt meghatározó többségi magatartásban – mint velünk szembeni viselkedésben – keressük és találjuk meg az okát. Ezt pedig annál kényelmesebben tehetjük, mennél következetesebben tudjuk magunkat távol tartani attól, hogy sérelmeinket nagyobb összefüggésbe ágyazva nézzük. A tárgyilagosság hiánya viszont ilyenformán szinte elkerülhetetlenül vezet el a kisebbségi kishitűséghez, ahhoz az érzéshez, hogy maga a kisebbségi helyzet az, ami immár elviselhetetlen.

Hadd mondjak erre egy példát. Az utóbbi időben egyre-másra érkeznek az aggasztó hírek arról, hogy romániai magyarok ezresével települnek át Magyarországra; hogy eddig pontosan hányan, azt nem tudom, de ez gondolatmenetünk szempontjából nem is nagyon fontos, és a folyamat sajnos még mindig tart. Mármost: ezt a jelenséget többféleképpen is lehet értelmezni. A legelfogultabb (és legprimitívebb) értelmezés, amelyhez viszont eljutni is a legkönnyebb, körülbelül így hangzik: „A románok elüldözték szegényeket otthonaikból

magyarságuk miatt.” (Tudom, hogy neked nem is kellene mondanom, de mert ez így olyan szörnyű, olyan primitív, hogy még mások – sajnos nemcsak általam, az elemzés kedvéért kitalált – véleményeként is kínos leírnom, mégis megjegyzem: ha ebben a mondatban tartózkodó szándékom ellenére is valami csúfondároság volna, az semmiképpen sem az elvándorlók ellen irányul – hacsak nem ezt hangoztatják maguk is.) Ehhez a véleményhez úgy lehet a legkönnyebben eljutni, ha az ég adta világon mindentől eltekintünk, és csak annyit tartunk meg, hogy: 1. több ezer ember elment, 2. az elmenők magyarok, 3. Magyarországra mentek, 4. Romániából mentek el. Ehhez most már elég némi bármilyen hézagos vagy akár alaposabb értesülést vagy ismeretet hozzáadni – szervező elv gyanánt – az újkori történelem során meglehetősen viszontagságosan alakult magyar–román viszonyról, s az alkotóelemek máris értelmesnek és teljesnek tűnő összképbe rendeződnek: muszáj volt elmenniük, mert Romániában nem maradhattak meg tovább magyarnak.

Csak hogy a dolog korántsem ilyen egyszerű. A tárgyilagosabb értelmezésnek egyik lehetséges útja az volna, hogy átfogó szociológiai, kérdőíves felméréssel kérdezzük meg magukat az áttelepülteket, hogy voltaképpen miért is mentek el. Erről az útról azonban eleve tudni lehet, hogy teljesen megbízható eredményre nem vezetne. Hiszen azt, hogy végső soron mi volt az az egy ok, vagy melyik volt a legfontosabb ok, ami miatt elmentek, meglehet, hogy sokan maguk sem tudják. De azt igen, majdnem mindenki, hogy adott helyzetben egy ilyen kérdésre mit kell, mit „illik” válaszolni, a feltételezett elvárásoknak megfelelően. A végeredmény tehát a legjobb esetben is csak megközelítő, a legrosszabb esetben viszont teljesen félrevezető lenne.

Mivel egy ilyen felmérésre amúgy sem volna lehetőségünk, válasszuk a tárgyilagosabb értelmezésnek azt az útját, hogy a kiindulópontot, magát az elvándorlás tényét nem nyesegetjük körül ilyen gondosan, szigorúan és meglehetősen rosszul értelmezett kisebbségi szempontok szerint (a „minket a többi nem érdekeli” elve alapján), hanem az egész elvándorlási problematikába ágyazva próbáljuk megközelíteni. S akkor azt látjuk, hogy Romániából nemcsak magyarok vándorolnak ám el, hanem románok is tömegével, s még a Magyarországon maradtak, sőt letelepedni szándékozók egy része is román. Mármost hogy ők miért mennek el, annak több oka is lehet (a legtöbben nyilván anyagi, gazdasági okok miatt), de egy biztos: nem nemzetiségi okokból mennek. Ami világosan mutatja azt, amit egyébként amúgy is tudunk, hogy vannak itt a kisebbségi problémák mellett, azoktól többé-kevésbé függetlenül egyéb okok is, amelyek az elmenetel mögött állhatnak, mégpedig igen nyomósak, ha a románok is olyan nagy számban távoznak. Ezt tudva viszont felvetődik a kérdés, amely talán csúnyán hangzik, de hát a tárgyilagos megközelítés kérdései nemigen szoktak tekintettel lenni a „jóhangzásra”: vajon az eltávozott magyarok közül hányan a döntésében játszott *ténylegesen* szerepet a nemzetiségi szempont (hogy hányan mentek el *kizárólag* ilyen megfontolásból, azt talán jobban teszem, ha nem is kérdelem), és hányan vándoroltak ki pusztán azért, amiért a románok közül is sokan? (Vigyázz: nem az a kérdés,

hogy döntésük után hányan indokolták ezzel az elmenetelt, még itthon vagy már „odaát”; a két szám nem esik szükségszerűen egybe, sőt – számolva természetes emberi gyarlóságunkkal – attól tartok, hogy a kettő között aránytalanul nagy lehet az eltérés.)

S még azok is, akik valóban nemzetiségi okokat is szem előtt tartva hagytak itt bennünket, két csoportba sorolódnak (ha nem is élesen különválasztva). Az egyikbe azok tartoznak, akik számára magyarságuk *csak ok* volt, a másikba azok, akik számára *ok és cél* is volt egyszerre mind. Az előbbibe azokat sorolom, akiknek elmenetelében közrejátszott ugyan, hogy egyúttal a kisebbségi helyzet itteni, mostani formájával járó nehézségektől és megaláztatásoktól is szabadulni akartak, de az már nem volt számukra meghatározó jelentőségű, hogy döntésük egyben azt is bizonyossá tegye, hogy maguk és gyermekeik, unokáik minden nehézség nélkül megmaradhassanak magyarnak. Legnagyobbrészt ide tartoznak azok, akik nem Magyarországra mentek, hanem szerte a nagyvilágba, különösen ha az utóbbi időben távoztak el, amikor pedig már Magyarországra települniük sem lett volna éppenséggel lehetetlen. És természetesen ide tartoznak azok – feltéve, hogy elmenetelükben csakugyan szerepe volt a nemzetiségi szempontoknak is –, akik Magyarországon maradtak ugyan, de onnan tovább szeretnének menni Nyugatra. Mert kérdem én: ha már egyszer innen elmentek, és ha Magyarországon sem tudnak magyarnak lenni, hát akkor ugyan hol fognak tudni? Nyilván nem is létkérdés ez számukra – ubi bene, ibi patria. Éppen ezért engedtessek meg nekem a kétely aziránt, hogy elmenetelükben a nemzetiségi ok a fontosabbak között lett volna. Mert akinek valóban fontos volt, annak a magyarság nemcsak ok volt, hanem nagy valószínűséggel cél is, ami maga mögé tudott rendelni egyéb szempontokat, s ha az ilyen embernek nem volt lehetősége Magyarországra áttelepülni, akkor, azt hiszem, inkább itthon maradt, ahol mégiscsak szervezesebben beletartozhat a magyarságba, mint mondjuk Ausztráliában vagy Kanadában.

Mondom, bonyolultak ezek a dolgok. Az okokat nem lehet világosan szétválasztani, sem egyetlenegyre redukálni. Annyi bizonyos, hogy mindazok a kiváltó tényezők, amelyek a románoknak is kezükbe adják a vándorbotot, a magyarok számára is kivétel nélkül ugyanolyan valóságosak, de rájuk mint magyarokra – egyesek számára jobban, mások számára kevésbé nyomasztó módon, a körülményektől, de a hozzáállástól is függően – többletteherként nehezednek a sajátosan kisebbségi gondok és sérelmek. Ez kétségtelenül nehezebbé teszi életüket a románokénál (s ezt a számunkra egészen nyilvánvaló dolgot azért kell nyomatékosan kimondanunk, mert akadtak olyanok, akik egy időben azzal próbálták minimalizálni, sőt elintézni a nemzetiségi problémákat, hogy Romániában manapság senkinek sem könnyű az élete, érthető tehát, hogy a magyarok sincsenek jobb helyzetben), ám nagy kérdés marad, hogy ez milyen mértékben játszik szerepet a kivándorlásban. Nem hiszem, hogy erre pontos választ lehetne adni, pedig nagyon jó lenne, ha lehetne, mert annak alapján már arról is többet mondhatnánk, hogy minden egyéb körülménytől eltekintve maga a kisebbségi helyzet mai romániai változatában milyen mértékben elviselhető, vagyis kevésbé

kíméletesen: muszáj-e ma valakinek Romániából kivándorolnia csak azért, mert magyar, s ha igen, kinek muszáj?

A kérdés megválaszolására – hogy tudniillik a többletteleher mennyire befolyásolja a kivándorlást – önként kínálkozna egy statisztikai módszer, mégpedig annak megvizsgálása, hogy a magyarok és románok országos számaránya hogyan viszonyul a kivándorlók megfelelő számarányához, vagyis megnézni, hogy az elmenők között aránylag több-e magyar, s ha igen, mennyivel.

A számadatok azonban nem állnak rendelkezésünkre, de ha megvolnának, azzal sem érnénk sokat. Első ötletként komolyan vehetnénk ugyan, hogy a magyarok jóval nagyobb arányában a többletet kizárólagosan a többletteleher, a kisebbségi helyzet sok gondja-baja indokolja, de csakhamar rájövnenk, hogy a statisztika csalóka dolog, az értelmezéshez a puszta számadatok nem elégségesek. A helyes értelmezéshez ugyanis figyelembe kell venni, hogy a magyarok több-kevesebb nehézség árán ugyan, de ha nagyon akarnak, végül is Magyarországra mehetnek, ahol saját anyanyelvi-kulturális közegükbe kerülnek, a románok viszont csak világgá, a nagy idegenségbe: nem Romániába, hanem Romániából *el*. Másik Románia nincs, ahová mehetnének. Ez pedig nagy súllyal esik a latba, amikor arról kell dönteni, hogy családot, rokonságot, barátokat, ismerősöket, berendezett lakást, mindent odahagyva elinduljon-e az ember a nagy bizonytalanságba, vagy inkább maradjon otthon. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy az elvándorló magyaroknak a románokéhoz viszonyított számaránybeli többségét csakis ez magyarázza, csupán azt, hogy a kisebbségi gondok mellett ezzel a fontos tényezővel is okvetlenül számolnunk kell, tehát hogy legalább két tényező működik itt közre, ha ugyan nem több (például az eltérő kulturális hagyományok is befolyásolhatják a mobilitási hajlamot, ezt megint közelebről kellene megvizsgálni, hogy érvényes következtetéseket tudjunk levonni), és nemigen tudhatjuk, hogy melyik milyen mértékben játszik szerepet az elmenettel kapcsolatos döntésekben. Az arányok összehasonlítása talán elfogadhatóbb eredményekre vezetne, ha eleve kihagynánk a Magyarországra költöző magyarokat, s csak az egyenlő eséllyel Nyugatra menőket vennénk számba, ezzel viszont éppen azokat rekesztenénk ki, akik csakugyan magyarságukért (is) mentek el, s maradnának azok, akik legfeljebb csak magyarságuk miatt (is) hagytak itt bennünket, ők azonban éppen ebben a vonatkozásban, amit értelmezni szeretnénk, kevésbé mérvadóak.

Más mód nemigen kínálkozik rá, hogy megtudjuk, milyen mértékben befolyásolja a kisebbségi helyzet a kivándorlást, ez pedig, úgy látszik, használhatatlan. Egy gondolat kísérletet azért még elvégezhetünk. Tegyük fel, hogy Magyarország korlátozás nélkül befogadná az innen áttelepülni szándékozó magyarokat, s ez elé a román hatóságok sem gördítenének semmiféle akadályt. Csupán egyetlen szépséghibája volna a dolognak: hogy ott a kereseti és bevásárlási lehetőségek meg általában az életkörülmények valamivel – nem sokkal, csak éppen valamivel – rosszabbak volnának, mint nálunk. Az elmenetel

lehetséges okai közül tehát egy – csupán egy: a gazdasági – elesne, s inkább csak a nemzetiségi maradna. Tovább a fantáziádra bízom, hányan mennének oda – s nézd el nekem, hogy ezúttal egy kicsit csakugyan rosszmájú voltam, de talán észreveszed, hogy most sem az elmenőkkel, hanem csak bizonyos érvek primitív hangoztatásával szemben voltam az.

Lehet, hogy nem egészen érted, miért leszek mindjárt olyan ingerült, mihelyt ez a primitívség kerül szóba. Két okom is van rá: az egyik elvi, a másik gyakorlati. Az első az, hogy a szellem szabadsága, a felnőtt, érett, magasabb kulturális értékeket hordozó emberhez méltó józan gondolkodásra, ítéletalkotásra és döntésre való képességünk érdekében ellensége vagyok minden primitívségnek, elfogultságnak, előítéletnek, szellemi infantilizmusnak: az ellenem/ellenünk fordulónak is, de az azzal szembefordulónak, a magunkénak is, és e kettő közül az utóbbi talán még az előbbinél is jobban bosszant, nemcsak azért, mert ez számomra ráadásul kínos is, hanem főleg azért, mert megszünteti az erkölcsi alapját annak, hogy amazzal mint olyannal fordulhassak szembe.

Esetünkben azonban az okok leegyszerűsítő szemlélete és ilyen felfogású híresztelése számunkra gyakorlati szempontból is nagy károkat okoz, mert a józan belátással is indokolhatónál nagyobbra fokozza a kishitúséget, vagyis demoralizálólólag hat, éspedig nemcsak az eltávozókra, hanem az itthon maradókra is. Az ember ugyanis hajlamos arra, hogy vakon megbízzék a „statisztikai logikában” (értsd: valami annál igazabb, mennél többen állítják), illetve a „tekintélylogikában” (értsd: ha már XY is azt mondja, akkor az biztosan igaz), és gondolkozás nélkül sajátjává teszi, sőt hangoztatni kezdi maga is azt a véleményt (tovább erősítve a „statisztikai igazságot”), miszerint a tömeges elvándorlás mindennél meggyőzőbben bizonyítja, hogy Romániában magyarnak maradni többé nem lehet, mert innen a magyarokat elüldözik, s „itt már minden el van veszve”. S ha már „mindenki elmegy”, sőt „még XY is elmegy”, akkor nyilvánvaló, hogy én sem maradhatok itthon.

Ilyen hangulatban a józanabb tárgyilagosság viszont a reménykedés forrása lehet. Ha az egyetemes „nem lehet”-tel szemben alaposabb megfontolás után ki tudjuk mondani, hogy ha már úgy adta a sors, elvileg élhetünk (élhetnénk) emberhez méltó életet kisebbségi körülmények között is, akkor erre már lehet valamit építeni, mert nem szegi mindjárt kedvünket, hogy eleve lehetetlenségre törekszünk. Ha a kivándorlásról beszélve a szentségtöréstől való félelem nélkül, higgadtan meg merjük állapítani, hogy okai között a gazdasági és egyéb, nem sajátosan kisebbségi tényezők általánosságban alighanem nagyobb szerepet játszanak, mint azok, amelyekre a leegyszerűsítő, mindent a kisebbségi problémákkal megokoló szemlélet hivatkozik, akkor ebből nem is egy, hanem több, számunkra kedvező következtetést is levonhatunk.

Az első az, hogy sok minden szólhat a kisebbségi helyzet jelenlegi állapotának elviselhetetlensége mellett, de jelesen a kivándorlás ténye nem a legmeggyőzőbb bizonyítéka ennek, mint ahogy sokan vélik, sőt úgy látszik, hogy ilyen tekintetben mint érv alig jöhet

szóba. (Félre ne érts, kérlek: azt én egy szóval sem mondtam, hogy a helyzet jó volna. Sőt igen messze van még – vagy már? – a jótól. De itt az elvándorlás kérdése felől nézve csak azt tartom szem előtt, hogy maga a kisebbségi helyzet mai itteni formájában elviselhető-e – vagyis lehet-e itt maradni magyarként, és megmaradni magyarnak –, vagy nem, hanem muszáj belőle kivándorolni. Szerintem önmagában véve – legalábbis egyelőre – a kisebbségi helyzet a személy szintjén nem elviselhetetlen, habár tény és való, hogy meglehetősen kellemetlen.)

A kivándorlók számának növekedése viszont mégis arra vall, hogy a helyzet kezd egyre nehezebben elviselhetővé válni, de nem annyira a kisebbségi helyzet (persze az is romlik), hanem inkább az általános társadalmi-gazdasági helyzet. Számunkra pedig ez a megállapítás – a perspektívákat tekintve – biztató elemeket is tartalmaz. Ha csak a kisebbségi állapotok romlanának, ahogy azt a leegyszerűsítő szemlélet sugallja, akkor minden okunk megvolna rá, hogy csak rosszabbra számítsunk, hiszen tartani lehetne tőle, hogy a román nemzeti többséget semmiféle közvetlen, mindenki számára nyilvánvaló érdek nem fogja arra sarkallni, hogy a kisebbségek ügyét felkarolja. Ám a kivándorlás legnyomósabb okai olyan természetűek, hogy felszámolásuk nemcsak nyilvánvaló érdeke az egész román társadalomnak, hanem hovatovább elodázhatatlan feladata is. „Szeret, nem szeret” bennünket, ezt az állapotot hosszú távon a maga számára sem tarthatja fenn. (Tudom, hogy a „hosszú táv” viszonylagos fogalom, de a vége csak az.) Ez pedig a dolgok természeténél fogva a kisebbségek perspektíváját is érinti. Nemcsak arra gondolok itt, hogy jobb közhangulatban, kevésbé szorongató anyagi körülmények között, nyitottabb szellemi légkörben még a mostaninál nem sokkal jobb kisebbségi helyzetet is könnyebb lenne elviselni (bár megelégedni vele természetesen nem lehetne), hanem arra, hogy a dolgok természetéből adódóan az egyre esedékesebbé váló változások a kisebbségekhez való viszonyulás felülvizsgálását sem kerülhetik majd meg. Az utóbbi időszakban ugyanis olyan méretű – sajnos részben jóvátehetetlen – leromlás történt minden területen: a gazdaságban, az életminőségben, általában a közállapotokban, a legkülönbözőbb rétegek és csoportok mentalitásában, a román és a nemzetiségi kultúrában, sőt a nyelvben is, hogy a helyreállító munka nagyon rá lesz szorulva minden szóba jöhető erőforrásra, támogatásra, s ezek között nem is az utolsók közé tartozik a kisebbségek együttműködése. Ennek megnyerése végett pedig a nemzetiségi politika fő irányát még akkor is a kisebbségek számára kedvezőbb irányba kellene fordítani, ha a mai kisebbségi gondok-bajok, sérelmek függetlenek lennének az általános helyzet romlásától. De nem függetlenek, és ezt a helyreállítás bizony hosszadalmasnak és csöppet sem könnyűnek vélhető folyamatában bizonyára a románok jobbjai is tudni fogják, azt tudniillik, hogy a nagy feladatot nem lehet úgy elvégezni, hogy a mai problémák egy részét változatlanul meghagyjuk. Ennél többet ma még nem lehet mondani, hiszen a további részletek nagymértékben függenek az előbb-utóbb elkerülhetetlenül eljövő változások egyelőre nem látható konkrét alakulásától.

Szép, szép – mondod te erre –, de mit érünk vele, ha addigra már nem leszünk? Sajnos ebben van némi igazság. Nekünk, itt maradóknak egyáltalán nem mindegy, hogy majdan milyen intézményekkel indulhatunk, hány marad meg addig, s ezek is mennyire őrzik meg funkciójukat. És az sem mindegy, kikre számíthatunk, mikor majd megpróbálhatjuk romjaiból újjáépíteni az egész intézményhálózatot. Mikor erre gondolva néz széjjel az ember, valóban könnyen megkísérti a kishitűség.

És mégis megjegyzem, hogy a mindenfelől hallható híresztelés, miszerint „mindenki megy el”, ebből vagy abból a városból, faluból is „mindenki készül elmenni”, meg hogy itt-ott „már alig vannak”, teljesen hamis, és egyébire sem jó, csak arra, hogy oktalanul, a kelletténél jobban elcsüggedjen, kétségbe ejtsen („jaj, istenem, mi lesz velem, itt maradok egyedül”). Holott józanul nézve a számok teljesen más képet mutatnak – és megint az a helyzet áll elő, hogy a tárgyilagos megítélés sokkal bizalomkeltőbb, mint a „statisztikai igazság” általánosítása. Mert mi is a helyzet valójában? A nagy kivándorlási hullám elindulása előtt voltunk körülbelül kétfélmillió, ebből elment mondjuk tízezer ember, tehát maradtunk körülbelül kétfélmillió.

Persze azt is tudom, hogy bár az a tízezernyi ember a maradékhöz képest pusztán számszerűen nézve szinte semmi, összetételét tekintve keserves veszteség számunkra. Adatok híján nem tudhatjuk pontosan, hogy a kivándoroltak között hány értelmiségi van, de ha figyelembe vesszük, hogy e csoportnak általában nemcsak az igény szintje magasabb, hanem a mobilitási hajlama is nagyobb, akkor közvetlen ilyen irányú tapasztalataink nélkül is valószínűnek fog tűnni az a sejtés, hogy e két tényező együttes hatása folytán a kivándorlók között az értelmiségiek számaránya magasabb, mint amilyen a romániai magyarok között volt, mielőtt a kivándorlás ilyen nagy méreteket öltött volna. Ez pedig azt jelenti, hogy értelmiség tekintetében most sokkal rosszabbul állunk, mint mondjuk a hetvenes évek elején, pedig a számarány már akkor sem volt kielégítő. S azóta aggasztóan nagy számban mentek el olyan emberek, akikre pedig itthon nagy szükség lett volna, könnyen meglehet, hogy nagyobb, mint ott, ahová mentek: írók, költők, újságírók, szerkesztők, filozófusok, tudományos kutatók, műszaki értelmiségiek, egyetemi vagy középiskolai tanárok, lelkészek, zeneművészek, festők, színészek, mind, mind olyan emberek, akiknek fontos szerepük volt a nemzetiségi kultúrában s azon belül a színvonal meghatározásában. Ma nálunk a maga helyén mindenki pótolhatatlan, de ezek az emberek aztán különösen.

S ha jól meggondolom, talán még érthető is, hogy az ilyen emberek ilyen nagy számban hagytak itt bennünket. Hiszen java részük alkotó ember, s úgy érezheti, többre hivatott, mint amit a mi körülményeink között meg tud valósítani tehetségéből, ezért az erre való hivatkozásban olyan erkölcsi indoklást találhat magának, amellyel szemben nehéz volna bármi ahhoz fogható felhozni. Számukra még az sem hangozhat valami biztatóan, hogy a dolgoknak józan belátás szerint előbb-utóbb jobbra kell fordulniuk, ők ugyanis mindenki másnál inkább versenyfutásban vannak az idővel, nekik egyáltalán nem mindegy, hogy

legjobb alkotó éveiket milyen mértékben tudják kihasználni.

És mégis: ennek megértésével együtt is úgy vélem, hogy a kivándorlást általánosságban véve az ő esetükben sem lehet csupán ezzel az egy tényezővel megokolni. Nem szívesen hivatkoznék itt arra, hogy a tapasztalat szerint a Magyarországra távozott írók, költők nagyobb része nemhogy meghaladta volna itthon elért színvonalát, hanem több esetben visszaesett, hiszen ez olyan dolog, amit az ember nem tudhat előre, míg ki nem próbálja. Ez legfeljebb csak figyelmeztetés lehet az elmenetelükre gondolkató itthon maradottaknak, belőle magára a kivándorlásra nézve semmi lényegesebb következtetést levonni nem lehet (hacsak azt nem, hogy ilyen tekintetben távozásukkal mindenki rosszul járt, nemcsak mi, hanem ők maguk is). Abból viszont már igen, hogy íróink, költőink, újságíróink, műfordítóink közül is egyesek nem Magyarországra, hanem Nyugatra távoztak. Legalább ezek egy része esetében engedtessek meg nekem megint a kétely, hogy elmenetelükben tehetségük teljesebb kibontakoztatásának esélyei játszották volna a fő szerepet.

Nem szeretnék itt további fejtegetésekbe bocsátkozni arról, hogy vajon a Magyarországra áttelepült alkotó értelmiségiek közül is hánynak a számára volt legfontosabb szempont a tehetség érvényesítése, mert itt könnyen átcúsúzhat az ember az indokolatlan általánosításba, netán ízetlenkedésbe. S örölkük szólva azzal is számolni kell, hogy az átlagosnál magasabb igény szintű és a méltatlanságokra érzékenyebb alkatú emberek lévén, ők bizonyára másnál is hamarabb érnek el tűrőképességük határához. Azt azonban már csak a magunk számára is le kell szögeznünk és világosan kell látnunk, hogy az igazi okok az ő esetükben sem szükségszerűen azonosak az indoklással. A tulajdonképpeni okok és célok egyénekenként különbözhetnek, még ha az indoklás feltűnő egyöntetűséget mutatna is. Ezt pedig azért kell tudnunk, mert különben könnyen felülvizsgálásra sem szoruló, feltétlen igazságnak vélhetjük az indoklásban kifejtett véleményt, miszerint az alkotó embernek nemcsak hogy joga, hanem már-már kötelessége is innen elmenekítenie tehetségét. Márpedig az itthon maradók számára egyedül ez is elég volna ahhoz, hogy kishitűen a teljes lemondás, az „itt már minden mindegy” hangulatába essenek. Pedig tárgyilagosan nézve magához az indokláshoz, pontosabban annak valódiságához is kétség férhet, bármilyen egyhangúan (sőt némelyek részéről nagyhangúan) szóljon is.

És itt is oda jutunk, hogy míg a leszűkítő, egyoldalú, szigorúan csak magunkra összpontosító kisebbségi sérelmi nézőpont érvényesítése kishitűségre vezet, a tárgyilagosabb, nagyobb összefüggéseket is figyelembe vevő megközelítés valamivel biztatóbb lehet. Az utóbbi években egyre sűrűbben tapasztalhattunk elszomorító dolgokat a nemzetiségi kultúrában: írók, költők, irodalmárok, történészek, nyelvészek, etnográfusok, filozófusok, szociológusok hiába írták meg jó könyveiket, tanulmányaikat, köztük olyanokat is, amelyek egyetemes mércével mérve is megállták volna helyüket, kiadásukat a felsőbb szervek nem engedélyezték. Ha ezt a lehangoló ténytet önmagában, minden egyéb körülménytől eltekintve nézzük, akkor egyértelműen és kizárólag csak kisebbség(ek) elleni intézkedést látunk benne,

mint ahogy valóban az *is*. De nem csak az. Annak értékelése ugyanis, hogy például a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* második kötete már nem kerülhetett nyomdába, csak azzal együtt lesz teljes és tárgyilagos, ha figyelembe vesszük, hogy ugyanakkor Mircea Zăciu román irodalmi lexikonát is leállították, pedig annak első kötete már nemcsak hogy nyomdába került, hanem teljes egészében ki is volt szedve. A nyomdai szedés megsemmisítését elrendelő utasítás nemcsak hosszú évek munkáját tette – legalábbis egyelőre – hiábavalóvá, hanem megfosztotta a román kultúrát attól, hogy végre-valahára legyen egy tisztességes, tudományosan megalkotott, átfogó, használható irodalmi lexikona. E tudományon kívüli szempontokat követő, kultúraellenes, konjunkturális, bürokratikus intézkedésre mindent rá lehet mondani, de azt az egyet, hogy kisebbségellenes lett volna, nemigen. S ha a döntéshozó szerveknek a román kultúrát ért veszteség nem fájt, akkor miért gondolod, hogy a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* ügye jobban kellett volna hogy fájjon? Vagy ott van Szabó T. Attila életműve, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* anyaga, amelynek közzététele a IV. kötet megjelenése (1984) után egyelőre szintén elakadt. Ki tudná vajon pontosan elkülöníteni, hogy a körülötte folyó gáncoskodásban milyen mértékű szerepe van a kisebbségellenes magatartásnak (mert hogy van, és nem is kis mértékben, az kétségtelen), és mennyiben hatnak ugyanakkor azok a szempontok és előítéletek is, amelyek román tudósok számára is lehetetlenné teszik eredményeik közzétételét? Ezek az első látásra kizárólag ellenünk irányulónak és csakis ilyen célból foganatosítottnak tűnő intézkedések ugyanis egy olyan kulturálisnak nem nevezhető légkörben születnek meg, amely általánosságban sem kedvez semmiféle tisztességes tudományos tevékenységnek. (Nem sajnálták például a román nemzeti tudományosság egyik büszkeségét, a bukaresti Matematikai Intézetet felszámolni; az intézet egykori tagjai ma vezető állásokat töltenek be híres nyugati egyetemeken és kutatóintézetekben.) A hazai magyar szépirodalom kéziratban maradt alkotásainak helyzetét is csak úgy tudnánk tárgyilagosabban megítélni, ha azt is tudhatnánk, hogy velük együtt hány román kézirat vár szebb jövőjére az íróasztalfiókban. Mert ilyenek is vannak szép számmal.

Ne érts félre, barátom: tudom, hogy a mások baja mindig is csak a kárörvendők számára lehetett vigasz, s mi nem vagyunk abban a helyzetben, hajlamunk sem igen volna rá, hogy kárörvendők legyünk. Nem is vigaszunk származik nekünk ebből, hanem reményünk. Az a hitünk, hogy ezeket az állapotokat hosszú távon a román kultúra sem tarthatja fenn, s előbb-utóbb meg kell változnia a szemléletnek.

És megint itt vagyunk a nagy kérdésnél: mit fogunk mi akkor csinálni, ha közben íróink, költőink, művészeink, tudományos kutatóink, szakembereink, tanáraink magunkra hagynak bennünket? Tudom persze, hogy ha akadozva is, de jön némi utánpótlás, vannak szerte az országban tehetséges fiatalok, s talán nem is mennek el mindannyian, csak hogy itt egyébről van szó: arról, hogy nekünk most az lenne a legfontosabb feladatunk, s a jelenlegi helyzetben talán egyetlen – sajnos egyre szűkülő – lehetőségünk, hogy még meglévő

intézményeinket, amennyire rajtunk áll, minél épebben megőrizzük. Márpedig az értelmiségiek kivándorlásával ezek óhatatlanul károsodnak.

S most elmégy te is, barátom.

Talán mondanom sem kellene, magad is észrevehetted: ha kizárólag a te egyéni szempontodból nézem ezt a lépésedet, jórészt megértem, hogy így cselekszel. De meg kell mondanom, hogy egyben ez a legtöbb, amit ebben a dologban érted tehetek. Mert helyeselni viszont nem tudom. Itt ugyanis már más szempont kerül előtérbe: a közösségé, a magunké, akik itt maradunk. Szerettem volna, hogy minél jobban megértsd ezt a második szempontot is, ezért mondtam el azt is, hogyan látom én – maradóként – a magunk helyzetét, amely, ismétlem, távol áll attól, hogy rózsásnak lehessen nevezni.

Hivatkozhatasz velem szemben arra a jogodra, amelyet én nem is akarok tőled elvitatni, hiszen még az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában is benne foglaltatik, hogy bárki emberfia szabadon elhagyhatja szülőhazáját. Ebben teljesen egyetértek veled. Sőt továbbmegyek: magam is élek ezzel a szabadságommal. Ha ugyanis volna rá lehetőségem (s ha nagyon akarnám, éppenséggel volna), hogy én is elmenjek más országba, és mégsem megyek, az azt jelenti, hogy én is szabadon választottam magamnak ezt az országot lakóhelyül.

De mást mondok: gondoltál-e vajon arra is, hogy a jogokat és kötelességeket illetően te már nem a nulla pontról indulsz? Ezt a döntésedet ugyanis már megelőzte néhány, olyanok, amelyekről talán nem is sejtetted volna – s annak idején ez nem is igen tevődött fel –, mennyire összefüggenek ezzel a mostanival.

Évekkel ezelőtt például úgy döntöttél, hogy egyetemre iratkozol, mondjuk magyar nyelv és irodalom szakra. A magad egyéni szempontjából nézve ez talán nem jelentett többet annál, mint hogy egy bizonyos irányban folytatod tanulmányaidat. A közösség, a romániai magyarság szempontjából viszont azt jelentette, akár tisztában voltál vele, akár nem, hogy részt veszel egy olyan szakemberképzésben, amelynek célja biztosítani a romániai magyar humán értelmiség utánpótlását. Tekintetbe véve a nemzetiségi intézményi keretek igencsak korlátozott voltát, a közösség számára minden egyes hely nagyon értékes. Mármost itt az történt, hogy te fenntartottál magadnak egy ilyen helyet, amely, bár képességeid alapján jogosan foglaltad le magadnak, voltaképpen nem a tied volt: nem azért hozták létre, hogy személy szerint te a kedvedre való szakon végezhess el az egyetemet, hanem hogy e hely elfoglalója tanulmányai végeztével romániai magyar értelmiségi legyen. Ezenkívül: amikor ezt a helyet fenntartottad magadnak, egyben kirekesztettél egy olyan jelentkezőt, aki most nem menne el, hanem itt maradna, a mi nagyobb hasznunkra. Ez ellen hiába próbálnál most azzal érvelni, hogy „de hátha ő is ugyanúgy elmenne”, mert akkor ő is te vagy, mindaddig, amíg a harmadiknál, negyediknél, n-ediknél el nem akad a sor. És még az sem biztos, hogy

nálad sokkal gyengébb képességű lenne, akivel úgysem mennénk sokra, hiszen – szem előtt tartva, hogy a véletlen milyen nagy szerepet játszhat a vizsgákon – még az sincs kizárva, hogy szellemiekben fölötted állana.

Ilyenformán akkori döntésedből óhatatlanul kötelezettségek is származnak. Ha tehát most ezt a hallgatólagos, önként vállalt szövetséget egyoldalúan felbontod, akkor ne csodálkozz nagyon, ha a másik fél ezt nem fogadja kitörő lelkesedéssel. Mert hogy magánszemélyként elmégy, az még csak rendben is volna. De hogy jössz ahhoz, hogy magaddal vidd a helyet is, amely nem volt a tied? (Olyanformán van ez, hogy magánszemélyként jogod van ugyan elmenni, de értelmiségiként kötelességed volna itt maradni.)

Mindez természetesen akkor is áll rád, ha nem magyar szakon végeztél, hanem bármilyen más szakon magyarul: orvosi egyetemen, teológián, színművészeti főiskolán vagy másutt.

Így van – mondhatod erre –, csakhogy te nem az ilyen szakok valamelyikén végezted az egyetemet, hanem románul tanultál, mert magyarul olyan szak nem is volt, így mindez reád nem vonatkozik, hiszen ha akkor nem jelentkeztél volna felvételi vizsgára, arra a helyre nagy valószínűséggel valaki román került volna, akiből úgysem vált volna magyar értelmiségi. S ebben pusztán formai szempontból talán még igazad is van. De van ennek egy tartalmi oldala is: gondolj csak arra, hogy ez az út egyben az egyetlen lehetséges módja annak, hogy az ilyen szakok számára is legyen némi utánpótlásunk. Tisztelet azoknak, akik ennek már diákkorukban tudatában vannak, és gondot fordítanak rá, hogy a román mellett egyéni munkával a magyar szaknyelvet is tisztességesen elsajátítsák. Nekünk más lehetőségünk nem lévén az utánpótlás biztosítására, érthető, ha számítunk is erre és az ilyen emberekre – hiszen ki másra számíthatnánk, ha nem rájuk? Ezért nekünk a te helyed is nagyon értékes volt, mert egyike volt azoknak, amelyekhez ezen az egyedül lehetséges úton hozzájuthattunk. Lehet, hogy ez számodra nem sokat jelent, sőt úgy fogod fel, hogy végtére is te „szerezted” nekünk, és most azt teszel vele, amit akarsz. De talán megérted, ha most a reménységükben és bizalmukban megcsalatozott embereket elfogja körülötted a szomorúság.

Mert az értelmiség utánpótlásával általában nagyon rosszul állunk. Hogy ez ne maradjon pusztán kijelentés, lássunk talán néhány számadatot, még ha egészen frissek nem állnak is rendelkezésünkre. Az 1976/1977-es tanévben a Statisztikai Évkönyvben hivatalosan közzé tett adatok szerint a nappali tagozatra járó egyetemi ifjúság száma összesen 127 225 volt, a Romániában tanuló 6 677 külföldi diákot leszámítva 120 548. Ebből azonban csak 6 813 volt magyar (vö. *Nemzetiségi oktatás Románia Szocialista Köztársaságban*. Editura Didactică și Pedagogică, Buc., 1982. 54), vagyis a romániai diákok 5,65%-a, szemben a romániai magyarok 7,9 – illetve 7,7 – százalékos országos számarányával (az 1977. január 5-i népszámlálás előzetes, illetve véglegesnek tekintett eredményei szerint). Mivel a legutóbbi

népszámlálást is ugyanebben az esztendőben tartották, azt is ki tudjuk számítani, hogy ebben a tanévben – a véglegesként elfogadott népszámlálási adatok szerint számítva – 245,20 romániai magyar lakosra jutott egy magyar egyetemi hallgató, és 173,34 román lakosra egy román. (Ha az előzetesen közétett népszámlálási adatokhoz viszonyítjuk a diákok számát, akkor a két szám: 250,53, illetve 171,50. Nemzetiségi szempont szerinti bontás nélkül országosan 178,84 lakosra esett egy nappali tagozatra járó egyetemi hallgató.)

Ezek a számadatok, úgy gondolom, önmagukért beszélnek. Az ezt követő tanévekre vonatkozó, ugyanazon forrásokból származó adatok szerint a magyar diákok számaránya a következőképpen alakult: 1977/78 – 5,80%, 1978/79 – 5,73%, 1979/80 – 5,53%, 1980/81 – 5,60%. A későbbi tanévekre nincsenek adataink, de a helyzet ma ennél csak rosszabb lehet, hiszen az utóbbi években még különböző korlátozó intézkedések is történtek: a magyar nyelvű szakokon csökkentették a helyek számát, másutt pedig megvonták azt a lehetőséget a nemzetiségi fiataloktól, hogy anyanyelvükön felvételizhessenek.

Nem hinném, hogy e számaránybeli eltolódásokat a magyar és általában a nemzetiségi ifjúság továbbtanuló kedvének és/vagy képességeinek a románokéhoz képest alacsonyabb szintje magyarázná. (A különbség ahhoz is túl nagy, hogy egyszerűen a magyar népességnek a románokéhoz képest alacsonyabb természetes szaporodási arányára lehetne fogni. Ezt mindenesetre szóba kell hozni; arra nézve sajnos nincsenek adataink, hogy az egyetemi felvételi vizsgára jelentkezők között mi az arány.) Az alacsonyabb számarány inkább arra vall, hogy a nagyon kevés magyar nyelvű szakon a megszabott helyek száma túlságosan alacsonyra van állítva, ott pedig, ahol románul folyik az oktatás, főként az elkerülhetetlen nyelvi hátrány csökkenti az esélyeket.

A magyar értelmiség utánpótlása tehát jóval alatta marad az országos átlagnak; ezt a legszemléletesebben a fentebb említett 245–250-es hányados mutatja, szemben az országgal. Nagyot tévednél azonban, ha úgy gondolnád, hogy ezek a számok most már a tényleges utánpótlást jelentik. Hiszen nem minden magyar végzős diákból lesz egyszersmind magyar értelmiségi is, a szó teljes értelmében. A román nyelven tanulóknak ugyanis egy bizonyos hányada eleve nem fordít rá sok gondot, hogy a szaknyelvet magánszorgalomból magyarul is megtanulja, ő tehát, ha végez, nemzetisége szerint magyar lesz ugyan, és értelmiségi is lesz, de jelesen mint – mondjuk – magyar műszaki értelmiséginek nem vehetjük sok hasznát. De ha nem úgy lenne is: az egyetemi tanulmányok elvégzésével jön a kihelyezés, amikor a magyar végzősök inkább nagyobb, mint kisebb része olyan helyekre kap kinevezést, ahol a román környezetben el van szigetelve a magyar közösségtől, vagy legalábbis szinte semmi lehetősége sincs rá, hogy magyar értelmiségiként valamit is tehessen a közösségért. Ha ugyanis például egy magyar–francia szakos végzős Olténiába kerül, hogy román gyermekeket tanítson franciára, ő ugyan diplomája és nemzetisége szerint magyar értelmiségi marad, de munkája, betöltött funkciója szerint a román értelmiséget gyarapítja eggyel, ami tovább rontja (illetve amott emeli) a számarányt. Ténylegesen ő csak akkor lesz

magyar értelmiségi, ha majd évek múlva sikerül onnan visszakerülnie a magyar közösségbe. De ha sikerül is, mi az ő ott eltöltött éveit mindenképpen elveszítjük. De vannak olyanok is, akik egyszer s mindenkorra ott rekednek.

Nem szeretnék itt neked hosszas előadásba bocsátkozni arról, milyen fontos az egy nemzetiség jelene és további perspektívái számára, hogy megfelelő számú és minőségű értelmisége legyen, sem arról, hogy milyen következményekkel lehet számolni, ha ez az értelmiség számbelileg megcsappan, és/vagy nem tudja betölteni hivatását. Önként kínálkozna most ide az évezredes kép a pásztor nélkül maradt, szétszéledő nyájról. Mégsem hivatkozom rá, mert éppen képszerűségében nem talál ide: hiszen a pásztor maga sohasem tartozik bele a nyájba, az értelmiségi viszont felelős tagja közösségének. Olyan inkább manapság az értelmiség – hogy mégis megmaradjunk a képszerűségnél –, mint házon a fedélszerkezet: az épület falaira és tartóoszlopaira támaszkodik, ám ha a héjazat megrongálódik, az időjárás viszontagságai az egész épületet tönkretelhetik. Rendeltetésénél fogva messzelátáson „fent” van, de a leginkább ki van téve a szélviharoknak is – mint ahogy ezt magunkon is tapasztalhatjuk. Az utánpótlás korlátozása, akárcsak egyéb intézkedések, amelyek a magyar értelmiség számának és funkciójának leszűkítésére irányulnak, mind, mind ezt a tetőzetet bontogatják, és pedig – a jelekből megítélhetően – nem is minden céltudatosság nélkül. Ha tehát most közölünk való magyar értelmiségi létedre, egy ilyen helyzetben elhagysz bennünket, elmegy a magad helyéről, akkor, ha nem akarod is, óhatatlanul támogatója avagy legalábbis a magad személye erejéig segítője leszel annak a tendenciának – velünk, itt maradókkal szemben! –, amelyet pedig annyira helytelenítettél, hogy talán részben miatta is mégy el. Ítéld meg mármost magad, hogy nem érhető-e részünkről, ha elmeneteled hírét némi megbotrányozással is fogadjuk.

Mert másképp nemigen fogadhatjuk. Sőt van olyan vélemény, miszerint a hozzád hasonlóan eltávozók tulajdonképpen szökevények, dezertőrök. Én ezt nem mondanám. Dezertőrön hagyományosan olyan embert értünk, akit megkérdése nélkül, hatalmi szóval és eszközökkel bevetettek vagy bevetni készültek egy olyan küzdelembe, amelyről ő talán úgy érezte (s néha bizony nem is ok nélkül), hogy semmi köze hozzá, sőt elvei ellenére való, s az első adandó alkalommal kerekét oldott. Te nem vagy ebben a helyzetben, barátom. Téged senki sem kényszerített rá, hogy ezt vállald, te önként, a magad jószántából lettél magyar értelmiségi, akár felvállaltad tudatosan az ezzel járó kötelezettségeket is, akár nem. Senki sem erőszakolt rád semmit: mi egyszerűen csak számítottunk rád, arra, hogy tudni fogod, mit vállaltál. Így hát a dezertőr név nem illik rád.

De nem is az most a gondunk, hogy nevet találjunk neked. Hanem hogy mihez kezdünk majd nélküled. Tudunk-e a helyedbe olyan embert állítani, aki a te tapasztalatoddal, hozzáértéseddel, tehetségeddel folytatni fogja munkádat? Hiszen te elmegy – netán úgy fogod fel: „utánam a vízözön” –, de mi itt maradunk, barátom! S meg kell próbálnunk ezentúl valahogy nélküled elboldogulni, ami pedig már eddig sem volt könnyű, nekünk sem.

Mondjuk, lelkész vagy. Most magára hagyod a gondjaidra bízott gyülekezetet. Jól tudod, hogy nincs honnan mást állítani a helyedre, tehát nyilván arra számítasz, hogy ezentúl majd valamelyik közeli helységbeli lelkész elvégzi helyetted a te dolgodat is. De vajon neki könnyebb volt eddig, mint neked? Aligha. Megkérdezted-e tőle még döntésed előtt, hogy van-e kedve és ereje a te munkádat is magára vállalni? És egyáltalán: meg lehet-e oldani ezt anélkül, hogy mind a két gyülekezet kárát ne vallja? S ha még csak meg sem kérdezted volna: vajon miből táplálkozik az az érzésed, hogy jogod van őt kész tények elé állítva újabb feladatokkal megterhelni? S ha te a magad terheire hivatkozva természetesnek találod, hogy nem maradhatsz itt tovább, akkor hogyan tarthatod egyszersmind azt is természetesnek, hogy ő ezentúl a maga hasonló terhei mellett még azokat is elhordozza, amelyek a te elmeneteled után órá fognak maradni?

De ha nem lelkész volnál, hanem például újságíró, szerkesztő valamelyik lapnál, kiadónál, mindez akkor is ugyanúgy érvényes rád. Nem mintha nem volnának szerte az országban tehetséges emberek, akik helyedbe léphetnének (de csak úgy, hogy a magukét viszont odahagynák). Mert azok még csak akadnának. De te tudhatod legjobban, mennyi adminisztratív meg egyéb természetű akadály van annak, hogy manapság valaki is bekerülhessen egy szerkesztőségbe. Bizonyoság rá, hogy több tucat ilyen hely áll betöltetlenül, némelyik évek óta, és a papíron még meglévő kereteknek ez a kihasználatlansága nem kis mértékben következménye éppen a kivándorlásnak. Ma már ott tartanak a különböző szerkesztőségek, hogy a csekély (jórészt nyugdíjazás előtt álló) maradékkal dolgoznak – a maradék szerzőkkel. Hogy ez a helyzet minden egyebet leszámítva is milyen mértékben veszélyezteti a minőséget, a színvonalat, azt nem szükséges részleteznem. És azt sem, hogy éppen most milyen fontos lenne, hogy még meglévő intézményi kereteinket a lehetőségekhez mérten maximálisan használjuk ki.

Veszteségünk akkor sem kisebb, ha tanár vagy. Helyedre talán – az újabban terjedező gyakorlat szerint – olyan embert küldenek, aki nem tudván magyarul, ezentúl románul fogja tanítani a matematikát, fizikát, kémiát, biológiát abban az iskolában, ahol te eddig magyarul tanítottad.

De nem sorolom tovább: bárki légy is – tanár, lelkész, szerkesztő, író, művész, tudományos kutató, színész vagy akármi más –, a magad helyén pótolhatatlan vagy. Elmeneteleddel újabb terhek szakadnak azok nyakába, akiknek eddig sem volt könnyebb, mint neked.

Ha mégis úgy gondolod, menj hát! Nekem akkor már csak egyetlen kérésem volna hozzád. Ha majd ott leszel, és reánk visszagondolva úgy érzed, hogy kárpótolnod kellene valamit a veszteségből, amit eltávozásoddal nekünk okoztál, tisztességes szándékokat méltányolni fogjuk. Csak egyet ne tégy soha: ne dicsérd hangzatos szavakkal az itthon maradottak „helytállását”! Hadd őrizhessünk meg, mindenek ellenére, jó emlékezetünkben.

1988. május eleje

Utóirat (1988)

Én itt ugyan eredetileg befejeztem, de július 3-án délelőtt Csoóri Sándor – számos igen bölcs gondolat között – valami olyat mondott a Kossuth Rádióban, hogy most kénytelen vagyok megtoldani amúgy is hosszúra sikerült leveletem: szólnom kell magunkról, itthon maradókról is, bármennyire is tartózkodni akartam ettől.

Csoóri Sándor ugyanis nem kevesebbet mondott, mint azt, hogy a romániai magyar értelmiség árulója lett a magyarságnak. Nem a maga gondolataként ugyan, csupán idézte egy erdélyi falusi ember véleményét, de nem hagyott kétséget afelől, hogy egyetért vele: érthetetlennek tartja, hogy a romániai magyar értelmiség miért hallgat még mindig, mikor a dolgok kezdenek a végsőkig elfajulni. Mivel pedig ilyen vonatkozásban az eltávozottakról nem szólt, olyanformán jött ki a dolog, hogy csakis mi, itthon maradók lehetünk azok az árulók, de mi aztán kivétel nélkül. (Neveket ugyanis nem említett Csoóri Sándor, sem ilyeneket, sem olyanokat, ami bizony nagy meggondolatlanság volt részéről.)

Talán még kapóra is jön most neked ez a súlyos vád, mivel ezek után így érvelhetsz velem szemben: innen most már azért is muszáj elmenni, mert erkölcstelenné vált az itt maradás, a megalkuvás – lám, már másutt is mondogatni kezdik, s a végén még az lesz belőle, hogy bennünket fognak felelőssé tenni az itteni helyzet ilyen alakulásáért.

Én viszont ezzel szemben azt mondom, hogy a kivándorlásra minden szempontból lehet indoklást vagy igazolást keresni – ki-ki a maga helyzete szerint –, csak éppen erkölcsi szempontból nem. Egyelőre ugyanis nem olyan helyzetből mégyl el, hogy hiányod ne jelentene veszteséget. Ha már arra a sorsra jutottunk volna, hogy anyanyelvű oktatás, sajtó, könyvkiadás, színház, művelődési élet, egyházi szolgálat egyáltalán nem volna, s az anyanyelv csak az otthon négy fala között pislákolna tovább, akkor talán én is azt mondanám: menjen ki-ki, amerre lát, ne hagyja itt elkallódni jobb sorsra érdemes tehetségét, tegye magát magyarként hasznossá ott, ahol arra lehetősége nyílik. Csakhogy egyelőre még nem tartunk ott: kerül itt még dolga a magyar értelmiséginek, és nem is kevés. Ez pedig közvetlen kapcsolatban van a kivándorlás erkölcsi vonatkozásaival.

Mert nemcsak az lehet erkölcsi kérdés, hogy az értelmiségi hivatással és egyáltalán az emberi méltósággal hogyan férhet össze a tehetetlen hallgatás, a cselekvésképtelenség, az újabb és újabb ránk kényszerített helyzetekkel való fogcsikorgató megalkuvás. Erkölcsi kérdés az is, hogy elmeneteleddel ránk hagyod azt a munkát, ami eddig reád volt bízva. Mert azt viszont valakinek folytatnia kell, és nemcsak a dolgok tehetetlenségi erejénél fogva, hanem közösségi érdekből, erkölcsi meggondolásból. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha eddigi munkatársaid ezentúl többet vállalnak magukra – és sajnos nemcsak a munkából, hanem a vele járó kellemetlenségekből is. Hogy ez is mennyire erkölcsi kérdés, azt jól mutatja azok tiszteletet érdemlő példája, akik négy-öt évtizedes munka után most addig halogatják

nyugdíjaztatásukat, amíg csak lehet, mert jól látják, hogy a maradék már alig-alig győzi erővel. Ehhez képest, hogy úgy mondjam, olcsó megoldásnak tűnik az, amit te választottál. Azért mondom, hogy „tűnik”, mert valójában még csak nem is megoldás: lelkiismereted talán megszabadul a hallgatás, a tehetetlenség büntudatától, de ezzel még nem oldottál meg semmit, barátom! Mert a dolgok jobbra fordultáért ezzel sem tettél semmit, sőt elmeneteleddel tovább rontod a helyzetet. Elmenekülsz innen, hogy ne kelljen nap mint nap szembenézned a magad tehetetlenségével.

Pedig jobbat is választhattál volna tiszta lelkiismereted megőrzése érdekében – és itt térek rá a Csoóri Sándor-féle vádra. Jól tette, hogy úgy mondta: nem érti, miért hallgatunk még mindig. Mert csakugyan így áll a dolog: nem érti. És nemcsak ezt nem érti, hanem még sok mindent, és áldhatja sorsát, hogy mindezeket nem is értheti. Ahhoz ugyanis olyan típusú társadalomban kellett volna élnie, legalább egy darabig, mint amilyen a román, amelynek történelme úgy alakult, hogy benne a jogállam eszméje és gyakorlata nem tudott meggyökeresedni. Erre a társadalomra többek között az jellemző, hogy teljesen mást értenek benne a jog fogalmán, mint a szellemi értelemben vett Európában. A jog itt nem olyasmi, ami az állampolgárnak természetesen jár, hanem amolyan kegyadomány, amelyet az államhatalom mindenkor belátása szerint megadhat vagy visszavonhat, és erről senkinek sem köteles számot adni. Ez az évszázados hagyományokra visszatekintő jogszemlélet a társadalom minden rétegét áthatotta, és részben éppen ez magyarázza a román nép kívülről nézve érthetetlennek tűnő, mérhetetlen türelmét és megadó beletörődését minden újabb – európai értelemben véve jogsértő – intézkedéssel szemben: egyszerűen fel sem merül benne, hogy valamit is jogaira hivatkozva követelhetne. A különféle nemzetközi egyezmények körül is azért szoktak utólag bonyodalmak támadni, mert az aláíró felek mindegyike ugyanazt a *jog* vagy *törvény* szót használja, s az illető egyezmény megkötésekor az a látszat alakul ki, hogy a felek konszenzusra jutottak, s csak később derül ki, hogy hiába volt azonos a szó, mert értelmezése a gyakorlatban teljesen eltérő. A különböző emberi jogok törvénybe foglalása ugyanis itt nem azt jelenti, mint másutt: ebben a jogfelfogásban a törvény eleve nem ró az államhatalomra semmiféle kötelezettséget, amelynek betartását számon lehetne rajta kérni. Az ilyen törvény szerepe egészen más: körülhatárolja azt a területet, amelyen belül egyáltalán szóba jöhet, hogy az államhatalom kegyet gyakoroljon, a kegygyakorlás mértékének meghatározásában viszont egyedül az államhatalom illetékes, ebbe senkinek semmi beleszólása nem lehet, legkevésbé az állampolgárnak, aki azzal tudja a legszebben kifejezni lojalitását (amit egyébként kötelességként el is várnak tőle), hogy hálásnak mutatkozik azért, amit kap, hiszen azellen sem lehetne semmi kifogása, ha még annyit sem kapna. A törvény ilyen szemléletéből az is következik, hogy gyakorlati érvényessége nem tart szükségszerűen addig, amíg formálisan vissza nem vonják: egy – valahonnan „fentről” származó – belső utasítás bármikor hatályon kívül helyezheti vagy időlegesen felfüggesztheti, a kegyadományozás pillanatnyi hangulatának megfelelően. Európai

értelmezés szerint ez törvénysértésnek számít, ezt a vádat viszont ez a hatalom mély felháborodással utasítja vissza, hiszen az ő értelmezése szerint a törvény fogalma ezt az eljárást megengedi. Ezért is tűnik elég reménytelennek, hogy e kétfajta jogszemlélet között valaha is igazi dialógus alakulhasson ki.

Érthető, hogy ebben az államrendben minden olyan kezdeményezés, netán követelés, amely európai értelemben véve hivatkozik az emberi jogokra, disszidenciának számít, hiszen másneműségével az államhatalom alapjában álló jogrendet veszélyezteti. A hatalom tehát létérdekének tekinti, hogy az ilyenfajta disszidencia – vagy ahogy maga nevezi igen találóan: a külső befolyások – ellen minden eszközzel fellépjen, miközben a külföldi bírálókat egyre makacsabb értetlenkedéssel utasítja el, mivel a maga jogszemlélete szerint eleve nem is értheti meg, miért kell bizonyos dolgokból olyan „nagy ügyet” csinálni, mikor pedig azok a lehető legjobban vannak elrendezve. Ugyanebből a jogszemléletből az is logikusan következik, hogy e felfogás szerint minden ilyen vonatkozású külföldi bíráló vagy tiltakozás a belügyekbe való illetéktelen beavatkozást jelenti, hiszen a kegygyakorlás már fogalma szerint az államhatalom szuverén, önkéntes, saját belátáson alapuló gesztusa, amit kérni talán-talán még lehet, de elvárni vagy követelni semmi esetre sem.

Ami pedig bennünket illet, a mi helyzetünkben az a legtragikusabb, hogy mi e kétfajta jogszemlélet ütközéspontjába kerültünk. A kegygyakorlás jogszemléletét követő román társadalom lenyelte ugyan az európai jogszemléletre hajló kétmilliónyi magyart, de megemészteni nem bírta, s most nagyon a begyében van az államhatalomnak. Az erdélyi magyarság idegen test ebben az államrendben, a fenti értelemben disszidensnek számító tömeg, melynek másneműségét az államhatalom egyre fenyegetőbbnek érzi magára nézve. Innen érthető meg az is, miért nyert az utóbbi években egyre nagyobb teret a magyarellenes nacionalista propaganda: ahogy a hatalom gyakorlásának módszere egyre távolabb került az európai értelemben vett törvényességtől vagy annak akár a látszatától, olyan mértékben vált a más jogszemléletű magyarság jelenléte egyre kényelmetlenebbé, s a felszámolására irányuló asszimilációs program egyre türelmetlenebbé, úgyannyira, hogy a hatalom arra a következményeiben igen kockázatos lépésre szánta el magát, hogy szabad utat engedett a nacionalista propagandának. Ennek egyik – talán az első és legfontosabb – célja az volt, hogy a maga végső soron belpolitikai-hatalmi természetű veszélyeztetettség-érzetét nemzetivé átlényegítve átvigye a román tömegekre, s ezáltal megnyerje őket a voltaképpen politikai (és csak másodsorban nemzeti) indítékú asszimilációs program számára, s egyben eltakarja előlük ennek igazi háttérét, nehogy az egyre elégedetlenebb románságban a magyarok szövetségesükre találhassanak. Sajnos ez a propaganda nem tévesztett célt, és sok románnal csakugyan sikerült elhitetnie, hogy Románia területi és nemzeti egységét a magyarok részéről nagy veszély fenyegeti. Ez pedig nem kis mértékben járult hozzá ahhoz, hogy egyre nagyobb teret kapott ez a kemény, már nem is leplezett kisebbségellenes politika.

S a romániai magyar értelmiség mindezt szó nélkül eltűri – úgy, ahogy Csoóri Sándor

mondja. De nem azért, mintha nem volna, aki beszéljen. Hanem mert nincs kivel. Tudom persze, hogy a romániai magyarok sem mind szentek, közülünk is kerültek ki becstelen karrieristák, akik a hatalomhoz dörgölőzve igyekeznek megőrizni magasabb funkciójukat és a vele járó előnyöket. Ilyen emberek mindenütt voltak, vannak és lesznek. De remélem, hogy Csoóri Sándor nem rájuk gondolt, hiszen azon igazán nincs miért csodálkoznia, hogy ezek hallgatnak, sőt lelkesen hajbókolnak. Úgy gondolom, azokra a tisztességes emberekre gondolt inkább, akik eddigi munkásságuk, betöltött hivatásuk, kiemelkedő szerepük alapján kellő erkölcsi súllyal szólalhatnának fel a romániai magyarság nevében és érdekében. Csakhogy a hatalom egyszerűen nem hajlandó velük szóba állni: nem törődik a véleményükkel, és ha olykor alkalmuk nyílik is rá, hogy kimondják, pusztába kiáltott szó marad, mert még csak egy formális válasz sem érkezik rá sehonnan, nemhogy annak figyelembevételével intézkednének. Még egyszer mondom: olyan típusú hatalmi rendszerrel állunk szemben, amelynek belső logikájából következik, hogy magabiztosságát semmi sem képes megingatni, legyen az akár az egész világ ellene forduló közvéleménye.

Mit tehetnél te ilyen helyzetben becsületes emberként? Lelkiismereted talán azt diktálná, hogy vállalnod kell a kockázatot, a zaklatásokat, a meghurcoltatást, és ha már itthon nem akad meghallgatója, akkor a nemzetközi nyilvánosság elé kell kiállnod véleményeddel, de muszáj kimandanod, ha előre biztos vagy is benne, hogy semmi foganatja nem lesz, mert számodra erkölcstelenné vált a további hallgatás. És utána nyugodt lélekkel elmondhatod: *Dixi et salvavi animam meam*.

Csakhogy – bármilyen kiábrándítóan hangzana is – mindez a te magánügyeid körébe tartozik, békeidőbe való civil fényűzés. Most azonban ostromállapot van, barátom: ha nem is a hadviselés hagyományos fegyvereivel, de pontosan kidolgozott stratégiát követő harcot folytatnak létünk ellen! Ilyenkor pedig nem az számít, hogy te a magad lelkét megmentetted-e vagy nem, a te lelkeddel itt már nemigen törődik senki. Itt csak az számít, hogy a rád bízott poszt védelmében hogyan teljesíted kötelességedet. Tudnivaló, hogy ha a katona közelharc idején kilép a fedezékből, és pusztá kézzel kezd ágálni az ellenség felé akár a legnemesebb humanitárius eszmékről is („Ide ne lőjete, itt emberek vannak!”), azért nem kitüntetés, hanem büntetés jár.

Márpedig a mi küzdelmünkben a nemzetközi nyilvánosság nem jelent sem fedezéket, sem pedig garanciát arra, hogy ott elhangzó véleményünket vagy az ennek következtében esetleg kialakuló nemzetközi nyomást az államhatalom komolyan fogja venni, és valamit is változtatni fog gyakorlatán.

Mit lehet és kell mégis tenni ilyen helyzetben?

Vannak időszakok, amikor a politikai cselekvésnek egyetlen járható útja marad: a passzív rezisztencia. Ez azonban csak olyan értelemben passzív, hogy a cselekvés látványos, kezdeményező formájáról közösségi érdekeinkre való tekintettel kénytelenek vagyunk lemondani, de ez nem jelenti azt, hogy helyette a megadó semmittevést kellene választanunk.

Nekünk itt most önvédelemre kell berendezkednünk, és minden tőlünk telhetőt meg kell tennünk azért, hogy a lehető legkisebb veszteséggel vészeljük át, éljük túl ezt az időszakot, amelynek a vége sajnos még nem látszik, de előbb-utóbb óhatatlanul eljön. Intézményeink drasztikus megnyirbálása után egyre nagyobb feladatok hárulnak mindenre, ami még megmaradt belőlük, és mindenkire, aki ma ilyen helyen dolgozhat, az óvónótól az egyetemi tanárig, a lapoknál, kiadóknál dolgozó korrektoroktól a főszerkesztőig, a falusi lelkésztől a tudományos kutatóig minden olyan emberre, akinek még van némi mozgástere ahhoz, hogy bármilyen keveset is tegyen e szorongatott magyar kisebbség érdekében. Ilyen helyzetben ugyanis mindaz, ami békeidőben egyszerű munkavégzésnek számít, politikai cselekvéssé minősül, és akként kell hozzá viszonyulni, sőt erkölcsi alapon mindenkitől számon is lehet kérni, hogy mozgásterének nagyságához mérten megtett-e minden tőle telhetőt. Emellett azonban a „védelmi állások” megőrzése is ugyanolyan fontos feladat, és senki sem engedheti meg magának, hogy ezeket – akár személyes erkölcsi indítékokra hivatkozva is – meggondolatlan cselekedetekkel veszélyeztesse, mivel ezzel a közösség sajnos nem nyer semmit, csak veszít.

Nálunk ugyanis nem úgy van, mint másutt, ahol a törvény fogalmát európai módon értelmezik: itt az államhatalom nem vesződik azzal, hogy a munkaszerződés felbontásához törvényes alapot keressen, egyszerű felsőbb utasításra bárkit azonnal el lehet bocsátani állásából. Ezt pedig mindenkinek tudnia kell, és nem kevés taktikai érzék szükséges ahhoz, hogy ki-k helyesen mérhesse be magának, meddig is szabad elmennie. Ezért van az is, hogy némelyek olykor veszélyesen előreszaladnak, mások pedig – és ez a gyakoribb – túlságosan óvatosak. Egyértelműen elmarasztalni az utóbbiakat sem lehet, kivéve persze azokat, akiknek „óvatossága” gerinctelen meghunyászkodásból, személyes érdekek és előnyök féltéséből származik. De itt nem is róluk van szó, rájuk mi eleve nem számíthatunk. Szóba hozni is csak azért kellett őket, hogy el tudjuk határolni tőlük magunkat: tudniillik ők is szívesen hivatkoznak arra, hogy azért nem tesznek soha semmit (illetve teszik azt, amit inkább ne tennének), mert helyükbe csak még rosszabb kerülhetne. Ezt azonban csak annak van joga így kijelenteni, aki legalább tanújelét adta annak, hogy megpróbálta a közösségért megtenni, ami tőle telhet.

Mondom, olyan helyzetben vagyunk, hogy a leghétköznapibb dolgok minősülnek fontos politikai cselekvéssé és ilyen értelemben erkölcsi kérdéssé is. Belülről nézve most nem azt lehet rajtunk számon kérni, amit Csoóri Sándor nehezményez, hanem azt, hogy ki-k a maga helyén lehetőségeihez mérten elvégzi-e lelkiismeretesen a rá háruló közösségi feladatokat. S ez nem merül ki abban, hogy a nemzetiségi intézményekben dolgozó ember ne csak pénzkereseti lehetőségnek tekintse munkahelyét, hanem elsősorban szolgálatnak, a szó legnemesebb értelmében, hanem még sok minden hozzátartozik, el egészen addig, hogy megmaradt szellemi energiáinkat ne pusztítsuk alkohollal. Mert nem vagyunk a magunkéi: egyszer mindenkinek meg kell jelennie a közösség ítélőszéke előtt. S ha mind e feladatoknak

lelkiismeretesen eleget tettünk, akkor nyugodtan elmondhatjuk: Feci et salvavi animam meam. A többi nem rajtunk múltott ...

Lehet, hogy most arra gondolsz: mit ér ez a sziszifuszi munka, ha a két eltérő jogszemlélet összeférhetlensége úgylis állandóan újra fogja termelni a konfliktusokat? S ha átvészeljük is ezt a mostani periódust, utána nem fogunk-e előbb-utóbb megint ugyanide jutni, vagy még ennél is rosszabb helyzetbe?

Beismerem, hogy ebben a kérdésben engem is meg-megkörnyékez a kishitűség. Hiszen a gazdaságot, ha nem is egyik napról a másikra, de valahogy talpra lehet állítani, idővel a kulturális és egyéb természetű bajokat is orvosolni lehet, de vajon meg lehet-e változtatni egy egész társadalom több évszázados hagyományból táplálkozó jogszemléletét? Mert ha ez változatlan marad, akkor minden javulás csak ideig-óráig tarthat, s utána kezdődik megint ugyanaz, mint amiben most vagyunk. Akkor pedig van-e még egyáltalán értelme valaminek?

Nem akarok erre a kérdésre azonnali választ adni, mert rossz úton jutottunk el hozzá. A fatalista szemléletű megközelítés azért nem jó ide kiindulópontnak, mert azt sugallja, hogy úgylis tudjuk, mi következik, holott valójában nem tudjuk. De számba vehetjük az ésszerűen felmérhető esélyeket. Az egyik az, hogy a jogszemlélet megmarad a réginek, a másik az, hogy megváltozik. Több lehetőség nem lévén, lássuk, mi szól az egyik, és mi a másik mellett.

Az első mellett szól a történelmi hagyomány, amely nemcsak a hatalom gyakorlásának módszereiben és stílusában mutatkozik meg, hanem a román közvélemény szerkezetében is, valamint a hatalom funkciójával kapcsolatos hiedelmekben. Mindez együtt olyan nagy közegellenállást jelenthet minden változással szemben, hogy okvetlenül számolni kell vele.

De szólnak érvek a változás lehetősége mellett is. Románia ugyanis történelme során első ízben most kerül majd olyan helyzetbe, hogy jogfelfogás tekintetében jó esélyekkel próbálhat meg átváltani az európai típusú gondolkodásmódra. Ezt a történelmi pillanatot éppen az utóbbi évekbeli általános társadalmi és gazdasági leromlás alakította ki. A hatalom ugyanis annyira lejáratta magát nemcsak a külföld, hanem saját népe szemében is, hogy úgyszólván mindenki előtt nyilvánvalóvá lett, mennyire korszerűtlen, anakronisztikus, sőt botrányos a mai Európában a kegygyakorlás jogszemlélete. A közvélemény ugyan ezt mint olyat nemigen érzékeli világosan, nem tudja még szavakban kifejezni, hogy tulajdonképpen mi is hiányzik, hiszen korszerű politikai és jogi kultúra híján hogyan is tudhatná, de az európai fajta jogérzet bizonyos elemei már megvannak benne, ha egyelőre strukturálatlan, amorf összevisszaságban is, és ez részben onnan származik, hogy miután a hazai tömegkommunikációs eszközök teljesen hitelüket veszítették, egyre többen fordulnak bizalommal a külföldiekhez, elsősorban a nyugati rádióadásokhoz, „mert azok megmondják az igazat”. A másfajta gondolkodásmód ilyen úton beszüremkedő elemei pedig elégségesek lehetnek ahhoz, hogy az amúgy sem homogén közvéleményt fogékonyra tegyék a jogszemléletbeli változásra. Tovább már minden azon múlik, hogy mikor hozzá lehet fogni a társadalmi és gazdasági élet elkerülhetetlen megreformálásához, mennyire sikerül majd

kihasználni ezt a történelmi helyzetet. Nincs kizárva, hogy most fog bekövetkezni a csoda, hiszen azt minden józanul gondolkodó ember már ma világosan látja, hogy az esedékes gazdasági és társadalmi reformokat nem lehet megvalósítani, és ha meg lehetne is, eredményeit nem lehet megőrizni az egész társadalmi élet radikális demokratizálása nélkül. Márpedig ennek alapfeltétele a korszerű, európai fajta jogfelfogás érvényesítése. Tartani lehet azonban tőle, hogy a ma még egyre erősödő nacionalista irányzat mindent megtesz majd, hogy az ilyen törekvéseket megghiúsítsa, mert bennük nem a román nemzet igazi érdekeit fogja látni, hanem – a maga abszurd rögeszméi szerint – a magyarok veszélyes szellemi térhódítását, annál inkább, mert a társadalom demokratizálásának programját, ha arra sor kerül, a romániai magyarok már csak helyzetüknél fogva is szívvel-lélekkel támogatni fogják. A nacionalista irány befolyását azonban ellensúlyozhatja valamelyest az a körülmény, mely szintén része az említett történelmi pillanatnak, hogy a nemzetközi közvélemény egyre érzékenyebb a demokratikus jogok érvényesítésének kérdésére, s hogy más szocialista országokban is olyan erjedésnek vagyunk tanúi, amely egyértelműen az élet demokratizálásának elodázhatatlanságát bizonyítja. Az újabban egyre gyakoribb külföldi bírálatok és tiltakozások pedig, ha közvetlen eredményük nem is nagyon lehet, az eljövendő változások irányát nagyon is befolyásolhatják, hiszen egyetlen nép számára sem lehet közömbös, milyen szemmel néz rá a művelt világ.

Ennél többet egyelőre erről sem lehet mondani, de talán ennyi is elég most nekünk ahhoz, hogy ne helyezkedjünk lemondóan az „itt már minden mindegy” álláspontjára, hanem helyünkön maradván próbáljuk addig is menteni a menthetőt.

1988. július vége

Látó 1990/5. 572–598.

(Ahogy ma látom – 1995)

Ezt a levélfélét még 1988-ban írtam. (Május elején, mikor tehát az az évben kivándoroltak zöme még itthon volt.) Ebben az időben szökött fel hirtelen a romániai magyarok körében a kivándorlási hullám, részben a diktatúra szigorúbbá válása miatt, de nem utolsósorban annak nyomán is, hogy a magyar kormány előbb hallgatólagosan, majd később hivatalosan is befogadta a romániai menekülteket. (Az 1993-as Statisztikai Évkönyv adatai szerint 1987-ben 3845 magyar hagyta el hivatalosan az országot, 1988-ban ez a szám megháromszorozódott: 11 728-an települtek külföldre. Ebbe azonban a zöld határon távozottak aligha vannak belefoglalva, így inkább csak az arányokat mutatja.) A kivándorlók számának ez a hirtelen megnövekedése érezhetően rontotta a hangulatot. Innen is, onnan is érkeztek a hírek az újabb és újabb áttelepülőkről. Számadatokhoz akkor nemigen lehetett hozzáférni, a becslések hozzávetőlegesek voltak, volt, aki ötezerre, volt, aki húszezernél is többre becsülte a kivándorló magyarok számát. Tény, hogy az általános hangulat kezdett nagyon hasonlítani ahhoz, amit tömegpszichózisnak hívnak.

Ilyen helyzetben az ember rákényszerült arra, hogy végiggondolja a helyzetet. Ezért is született ez a levél. Előbb nem szántam közlésre, inkább magamnak írtam. Csak néhány olyan embernek mutattam meg, akikhez feltétlen bizalmam volt, köztük Domokos Gézának is, aki akkor igazgatóm volt Bukarestben a Kritérionnál. Aztán, mikor láttam, hogy a magyarországi média mennyire egyoldalúan közelített ehhez a kérdéshez, hogy a leegyszerűsítő értelmezés mennyire demoralizáló volt, ezért ahelyett, hogy erőt adott volna az embereknek, csak még jobban elkeserítette őket, tovább növelve ezáltal a kivándorlók számát, úgy gondoltam, muszáj közzétennem. Írtam alá egy álnevet, és átcsempésztem a határon, abban reménykedve, hogy ha megjelenik, ha elgondolkoznak rajta – olvasók is meg újságírók is –, talán lesz valami foganatja. Azt is reméltem, hogy kerülő úton ugyan, de talán többekhez eljuthat azok közül is, akikhez tulajdonképpen szólt volna.

A folytatásról csak annyit tudok biztosan, hogy az írás eljutott Budapestre. Többet azóta sem hallottam róla. (A dologban az a furcsa, hogy abban az időben az innen átkerült kéziratok amúgy elég könnyen megtalálták a nyomdához vezető utat. Hogy ezzel mi lett, nem tudom. Nem hallgathatom azonban el, hogy már elküldésekor tartottam tőle, hogy bizonyos körökben nem lesz nagyon népszerű, hiszen úgy vélhetik némelyek, hogy a probléma árnyaltabb megközelítése esetleg zavart kelthet, és megbonthatja az akkor divatozó retorikus-patetikus, hatásadász irományok kialakította kép kényelmes egyértelműségét. Nem tudhatom, hogy valóban így volt-e; könnyen lehet, hogy mindez csak alaptalan feltételezés, amely nem helytálló volta folytán jellemez egy helyzetet, hanem csak azáltal, hogy egyáltalán megszülethetik.)

Most, idestova hét év múltán újraolvasva kissé fejbe kólint. Tudom, jól emlékszem, hogy én ezt akkor azért szerettem volna közölni, hogy egy kis biztatást nyújtsak a megszorodott embereknek. De hát ezzel a szöveggel? Hiszen ez maga is csupa tömény szomorúság! Milyen is lehetett az az 1988-as esztendő, ha hozzá képest ez a keserű hangú levél egy ritka bizakodó írásnak számított? Márpedig az kellett hogy legyen, hiszen különben akkori olvasói nem méltányolták volna benne kivétel nélkül éppen ezt.

Bizony, hamar elfelejtjük, miből jöttünk ki. A tényeket még csak tudjuk, de a hangulat, az szerencsére odavész. Már csak ezért is érdemes olykor elővenni régi írásainkat. Hogy ne mondjuk ki olyan könnyen, hogy semmi sem változott, minden az, ami volt.

Úgy érzem, hogy ez az írás – sajnos – még mindig aktuális, ha nem is éppen úgy, ahogy akkor. Nemcsak azért, mert a kivándorlás még mindig tart, hanem mert ma is gyakran találkozhatni (mind nálunk, mind Magyarországon) olyan értelmezésekkel, amelyek a magyar, illetve a román kivándorlók számarányában megmutatkozó nagy különbséget kizárólag a kisebbségi lét nehézségeivel próbálják magyarázni, eltekintve egyéb tényezőktől, bármilyen nyilvánvalóak is. Az új körülmények között ez több, mint csúsztatás: ez bizonyos fokig felelőtlenesség is. Mert mi másnak kellene hívni azt a magatartást, amely immár a sajtónyilvánosság lehetőségével visszaélve, leegyszerűsítő elemzésekkel láttatja sokkal

sötétebbnek a helyzetet, mint amilyen az valójában? Tartok tőle, hogy nem mondok nagy valótlanságot, ha úgy értékelem, hogy 1989 után egy újabb tényező jelent meg nálunk, amelynek nem kis szerepe van abban, hogy a kivándorlás meg-megújuló hullámokban tovább folytatódik: a (hazai és külföldi) magyar média. Mert mi hasznuk lehet vajon a maradásra biztató felhívásoknak, ha mégoly szívhez szólóak is, ha közben világvége-hangulatot árasztanak maguk is, megtetézve az újságok demoralizáló pesszimizmusát? El lehet-e vajon jó lélekkel várni a romániai magyarságtól, hogy itthon maradjon és tegye a dolgát, ha közben folyton arról próbáljuk meggyőzni, hogy itt már minden el van veszve?

A tárgyilagosabb megítélésnek a kérdés mai túlpolitizáltsága sem kedvez. A politikai diskurzus elsősorban hatni akar, ezért szinte óvakodik attól, hogy a folyamatokat árnyaltan próbálja értelmezni: csak azt emeli ki, amiről a politikus – okkal vagy ok nélkül – úgy véli, hogy a maga oldalára tud vele állítani embereket. Ez a szempont sokszor még az ellentmondás-mentesség elemi követelményét is háttérbe szorítja. Magam hallottam egy olyan beszédet (az RMDSZ egyik ismert politikusától), amelyben a szónok először azon volt felháborodva, hogy a legutóbbi (1992-es) népszámlálás eredményeinek közzétételekor a hatalom a *hárommilliónyi romániai magyarból* csak 1,6 milliót volt hajlandó elismerni, ezzel is elárulva megátalkodott beolvasztó szándékát, majd nem egészen három perc múlva, felszólalásának folytatásában már *a romániai magyarság vesztes ütemű, már-már kihalással fenyegető megfogyatkozásáról* beszélt. Az emocionális beállítódás természetéről sokat elmond, hogy a nyilvánvaló ellentmondást senki sem tette szóvá (pedig voltunk ott legalább hetvenen), a hallgatóságnak fel sem tűnt, hogy itt azért valami nincs rendben.

Márpedig a pesszimizmus ragados dolog. Annál inkább, mert 1988-hoz képest történt egy lényeges változás. Akkor még lehetett várni valamire. Nemigen tudtuk, mire, de az világos volt, hogy valaminek előbb-utóbb történnie kell. Ma már más a helyzet: az általános lehangoltság és kiábrándultság oka az, hogy aminek történnie kellett, az (legalábbis részben) megtörtént, s a helyzet továbbra sem jó. Úgy látszik, nincs mire várni többé, Romániában minden marad úgy, ahogy van, a világ végezetéig. Ez sokat nyom a latban nemcsak a magyarok, hanem a románok (főként a fiatalság) nagy arányú kivándorlása mögött álló döntésekben is.

A magyarság körében csak tetézi a bajt, hogy közben felerősödött és a korlátlan sajtószabad(os)ság körülményei között a mi generációnk által sohasem tapasztalt méreteket öltött az ellenünk irányuló nacionalizmus és az ezzel járó propaganda. (Mikor ennek első jelei 1990 elején elkezdtek megmutatkozni, a magyarokban általános megrökönyödést és kiábrándulást váltottak ki; engem kevésbé leptek meg, hiszen éppen a fenti írás mutatja, hogy ezzel mint egyik várható lehetőséggel már két évvel azelőtt számoltam. Sajnos jó prófétának bizonyultam.) Meg tudom érteni, ha sokak számára egyre nehezebb elviselni az állandó megaláztatást, a magyarságot ért folytonos rágalmat, és főleg a tehetetlenségnek és kiszolgáltatottságnak azt az érzését, hogy velünk bárki bármit elkövethet, minden jöttment

hordószónok politikus belénk törölheti a lábát, ha érdekei úgy kívánják. Ez az állandó pszichológiai nyomás alighanem kimeríti a kulturális genocídium egyik kritériumát. A kérdés most már az, hogy ilyen helyzetben mi a teendő: el kell-e belőle okvetlenül menekülni, vagy valami mást kell tenni?

Én most is úgy gondolom, hogy nem kell elmenni. Ha úgy tetszik: csak azért sem. Hiszen: ha engem nem akar senki elüldözni, ha jól megvagyok idehaza, akkor csakugyan szabadon dönthetek akár úgy is, hogy kivándorlok. Ha viszont észrevehetően van egy olyan szándék bizonyos hatalmi körökben, hogy engem innen kiszekírozzanak, akkor az én kivándorlásom nem szabad döntés eredménye többé, hanem csak alkalmazkodás az üldöző szándékához, durvábban szólva: együttműködés az üldöző ellenem és közösségem ellen irányuló szándékával. Szabadon akkor csakis az itthon maradás mellett dönthetek. Ez is mutatja, hogy egy ilyen helyzetben csakugyan korlátozva vagyok szabadságomban, és ebbe nem törődhetek bele. Nemcsak itthon kell tehát maradnom, ez nem elég, hanem harcolnom is kell szabadságomért. Azért a szabadságomért, hogy legyen nekem szabad akár kivándorolnom is (ne muszáj legyen, hanem szabad legyen!), ha nekem úgy tetszik. S ha ez a szabadságom meglesz, akkor utána akár nyugodtan itthon is maradhatok.

Nem megyek bele egyéb részletekbe, mert hosszadalmas lenne. Csak az utóirathoz fűzök még egy kis utóiratot. Árulók voltunk-e hát valóban mi, értelmiségiek, akik a diktatúra idején itthon maradtunk? A kérdés nem egészen szónoki, hiszen csak nemrég is olvashattunk egy butácska cikket az Erdélyi Napló egyik decemberi számában (1994), amelyben a szerző kerek pereg kijelenti, hogy minden magyar értelmiségi áruló volt, aki a Ceaușescu-korszakban bukaresti szerkesztőségekben dolgozott. Én is tehát – méghozzá feleségestül.

Az a jó ebben a vádban, hogy ilyen egyértelmű. És finom distinkció is van benne. Annyit már tud a szerző, hogy általános kijelentéseket tenni nem ajánlatos, hiszen az emberek és helyzetek nem egyformák. Nem is vádolja hát kollektíve az egész romániai magyar értelmiséget, hanem csakis az akkor (és netán még mindig) Bukarestben dolgozókat. A marosvásárhelyiek vagy kolozsváriak nyilván egytől egyig angyalok voltak.

Mit lehessen erre mondani? Most kezdjem el sorolni, mit kellett ott nekünk nap mint nap végigcsinálni? Meséljem el, milyen kiváltságos helyzet és milyen nagyszerű érzés éveken át borotvaélen táncolni egy puskaporos hordó tetején, egy Damoklész-kard alatt? Vagy soroljam tán a könyveket, amelyeket a Kritérionnál szerkesztettem, és azok fontosságát az adott helyzetben? Az „érdemeimet”? A „mentségeimet”? Úgy gondolom, ízetlen és hozzám méltatlan dolog volna. Ha kimondatlanul is, ezek valahol úgyis benne vannak a fenti levélben. Mást most sem mondhatok. Nekem elég, ha úgy érzem, a magam részéről nyugodt lélekkel elmondhatom: Feci, et salvavi animam meam.

Végezetül pótolnom kell egy sajnálatos mulasztásomat: a levélben talán azért nem említettem, mert annyira nyilvánvalónak tűnt, hogy az a néhány magyar értelmiségi, akit az akkori hatalom hetekig, hónapokig tartó, elviselhetetlen zaklatással, nyomással, lelki

tortúrával akarata, maradó szándéka ellenére üldözött el innen a szó szoros értelmében, olykor az útlevélosztályon való hathatós közbenjárással, természetesen nem tartozott a levél lehetséges címzettei közé (hacsak ezt nem maga provokálta ki tudatosan, hogy aztán „politikai okokból elüldözött erdélyi menekültként” nagyobb előnyökhöz juthasson Magyarországon – mert kár lenne letagadni, hogy még ilyen is volt). A levél azokhoz szólt (volna), akik olyan helyzetből mentek el vagy készültek elmenni, amilyennél mások sokkal rosszabbat is kibírtak.

Kolozsvár, 1995. május eleje

A teljes szöveg az 1995-beli kiegészítéssel a Cseke Péter szerkesztette Lehet – nem lehet? c. kötetben jelent meg (Mentor 1995. 131–169).

(Ahogy ma látom – 2003)

Eljár fölöttünk az idő. Ezt most leginkább abból veszem észre, hogy az, ami most van, mennyire nem hasonlít nemcsak 1988-ra, de már még 1995-re sem. Más a hangulat, más a helyzet szerkezete, mások a fontos problémáink, más a nemzetközi környezet, egyszóval minden. Szinte hihetetlen, hogy csak nyolc év alatt is ennyit változzék a világ. (Persze biztosan lesz, aki ezen a kijelentésem csodálkozni fog, mert itt öszerinte semmi sem változott, csak mi öregedtünk közben nyolc évet, de hát nem akarok én okvetlenül mindenkit meggyőzni.)

Ma is úgy látom, hogy arra a helyzetre, amelyről szóltak, mind az 1988-beli levél, mind az 1995-beli kiegészítés érvei állnak. A maira azonban már nem egészen, sőt olyan is van, amelyik egyáltalán nem. Időközben ugyanis történt itt egy s más.

1995-höz képest az egyik legfontosabb az, hogy az akkor még nyomasztóan intenzív magyarellenes propaganda mára jócskán alábbhagyott: még ha időnként találkozunk is vele, a nyolc évvel ezelőttihez képest meglehetősen vérszegény és unalmas. (Akinak van hozzá bátorsága, próbáljon csak meg visszaemlékezni, miben is kellett élnünk a 90-es évek elején!) Az emberekre is másképpen hat: annak idején még mind a románok, mind a magyarok körében ádáz indulatokat tudott kelteni, ma már igen nagy részük alig törődik vele. Ebben a változásban nekünk, magyaroknak vajmi kevés szerepünk volt, sokkal kevesebb, mint amennyi lehetett volna. Ez a propaganda ugyanis nem azért zsugorodott mai mértékére, mert mi olyan eredményesek voltunk a románok tájékoztatásában és a velük való dialógusban, hiszen mi úgyszólván semmit nem tettünk meg abból, ami a mi dolgunk lett volna. (Ha nem így lett volna, ma ennél sokkal jobban is állhatnánk. Amit tettünk is, inkább járulékos mellékterméke volt valami egyébnek; például igen jó hatása volt annak, hogy államelnökjelöltként Frunda György a kampány során, mikor sokan oda is figyeltek rá, magyarként szólhatott a románok tömegeihez.) Hanem az történt, hogy inflálódott a dolog, és a románok egyszerűen ráuntak: főleg azok, akiknek szólt volna, de bizonyos fokig még azok

is, akik éveken át szorgalmasan csinálták.

E változás első egészen nyilvánvaló jelei a 2000. novemberi parlamenti választásokat megelőző kampány során mutatkoztak meg. Ez a választás három nagy meglepetést hozott nekem. Az első az volt, hogy engem ezúttal nem szidtak, pedig már éppen hozzászóltam, hogy ha választási kampány, akkor hordószónokok egész serege kórusban zendít rá az állam és a nemzet biztonságát veszélyeztető magyarokról és románellenes nemzetközi összeesküvésükről, a románok kisémmizéséről saját hazájukban meg hasonlókról szóló régi nótára. Hát ez most elmaradt. (Ha volt is imitt-amott egy-egy utalás, nem ez volt a jellemző.) Pedig nagyon odafigyeltem végig a kampány alatt. Corneliu Vadim Tudor egyórás tévébeszédét is végighallgattam, és még ebben az igazi retorikai remekműben is csak egy halvány kitérő volt a magyarokról, a vége felé, az is inkább csak hagyománytiszteletből beszúrva, semmint a kampánybeszéd szerves részeként. Ez pedig egyértelműen arra vallott, hogy a román pártvezérek közül még az ilyesmire egyébként könnyen kaphatók is be kellett lássák, hogy 2000-ben a magyarellenes propaganda már nem hozhatott volna annyi szavazatot, hogy ebbe érdemes legyen pénzt és energiát fektetni. Meglepően nagy választási sikerét C. V. Tudor sem magyarellenességével szerezte, hanem azzal, hogy – „Nem holmi cikornya-beszéddel, / De az érzés egyszerű hangján” – azt ígérte a választóknak: ha ő lesz az államelnök, mindenkit falhoz állíttat, vagy legalábbis felakasztat, aki a nép pénzét ellopva, tisztességtelen úton gazdagodott meg. Erre pedig, úgy látszik, a románok közül elég sokan befizettek volna. (Sőt azt hiszem, a magyarok közül is, csak ők szégyelltek C. V. Tudorra szavazni.)

A második meglepetésem az volt, hogy az államelnök-választás második fordulójában Ion Iliescuro szavaztam. Ezt se hittem volna addig magamról. De hát ha közte és C. V. Tudor között kellett választani, akkor nem volt kérdéses, kit kell támogatni. (Iliescu aztán egyszer honorálta is a szavazatomat: mikor a román nyelv védelméről szóló Pruteanu-féle törvényt nem hirdette ki, hanem visszaküldte a parlamentnek újratárgyalás végett, ahol az aztán meg is halt, remélhetőleg egyszer s mindenkorra. Pedig azt még az RMDSZ is megszavazta – örök szégyenemre. Holott nem volt vele kénytelen, hiszen ez elől nagyon elegánsan ki lehetett volna térni: egyszerűen azt kellett volna mondani, hogy ez a törvény nem a mi nyelvünkről szól, tehát mi ebben az egyben egyszerűen nem vagyunk illetékesek véleményt mondani. A román nyelvről döntsenek a románok, ők azt tehetnek vele, amit akarnak, ha úgy tetszik nekik, akár csúfot is űzhetnek belőle, hiszen az ő nyelvük, mi ebben nem szólhatunk bele, tehát a végső szavazáskor tartózkodni fogunk.)

A legkínosabb meglepetésem mégis a harmadik volt: az, hogy a második forduló kampánya során egyszer kénytelen voltam C. V. Tudor pártjára állni (persze csak magamban). A Național 2000. december 5-i száma ugyanis hosszú interjút közölt Gelu Voican Voiculescuval, amelyben elmondja, hogy C. V. Tudor szülei, amint azt végre maga is „beismerte”, nem ortodoxok voltak, hanem egy újprotestáns jellegű „szektához”, az

evangéliumi keresztény felekezethez tartoztak, és őt is erre a vallásra keresztelték, „tehát Vadim gyakorlatilag nem is keresztény”. Miután egyebek mellett olyan „istentelen bűnjeleket” említ, mint például hogy Vadimnak olyan Bibliája van, amelynek a fedőlapján nincs kereszt, azt mondja: „Mint pártvezért és egyes lapok főnökét C. V. T.-t sohasem érte gyanú amiatt, hogy más hitet terjeszt, mint a többségi ortodoxot. De államelnökként másképp állnának a dolgok. Mert Románia egy jellegzetesen ortodox ország, az ortodoxia pedig spirituális lényege a román népnek, amely ortodox keresztényként született. [...] De egy hívő, akár baptista, akár jehovista vagy szodomista [!], nem tüntetheti fel magát a nacionalizmus bajnokaként, nemhogy államelnökségre áhítozzék. Ugyan milyen esélyei lehetnének egy szektás, tehát álkeresztény elnökjelöltnek?!” Arra a kérdésre pedig, hogy ha mégis elnökké választanák, jelentene-e az valamilyen veszélyt az egységes román nemzetállam számára, egyértelmű igenlő választ ad. Gondolom, mindenki megértheti, hogy bármennyire nem kívántam is C. V. Tudort államelnöknek, ezúttal mégis neki fogtam pártját. És elgondoltam, hogy jól nézünk mi ki. Hiszen C. V. Tudor olyan, amilyen, tudjuk, de ha ilyenek az ellenfelei ...

Erre azért tértem ki, bár nem tartozik szorosan a kivándorlás kérdéséhez, hogy jelezzem: a románok ugyan nagyon sokat tanultak 1989 decembere óta, és változtak is jó irányban (talán többet, mint mi, magyarok), de azt én is tudom, hogy még időbe fog telni, amíg egy korszerűbb szemlélet csakugyan uralkodóvá válhat. (Ám azt se felejtjük el közben, hogy aki ezt a sok aljas ostobaságot mondta, nem „a román nép”, hanem a román politikai élet egyik meglehetősen obskúrus személyisége.) Az viszont már nagyon is összefügg a kivándorlással, hogy mi, magyarok ezt a jó irányú változást nemigen voltunk hajlandók még észrevenni sem, nemhogy tudatosítani is az emberekben. A nyilvános beszéd továbbra is gyakran azt sugallja, hogy itt valami zsigerekbe ivódott, megváltoz(t)hatatlan beidegződések működnek, amelyek hatásának nem is remélhetjük a végét. Akkor pedig mi végre is maradnánk itthon? Jellemző ránk, hogy 2000. november 29-én, mikor kiderült, hogy az elnökválasztás második fordulójába Iliescu és C. V. Tudor került, mégpedig az utóbbi több mint 27%-kal, mit írt valaki a kolozsvári Szabadságban (hogy ki, az itt mindegy, mert most nem a személy, hanem a jelenség a fontos – meg persze az, hogy ezt sajnos nagyon sokan elolvashatták):

„Fölösleges számolni valamit is ezután – a százalékokat. Számolni kell azonban mindenütt azzal, amivel eddig is számolni kellett. Annak a népnek a választása volt ez, amelyik Dobrudzsát [...] a bolgárok, zsidók kiüldözésével, irtásával s beolvasztásával »egységes román területté« tette; annak a népnek a választása, amely soha nem tartotta be saját gyulafehérvári határozatainak az Erdélyben élő más nemzetekre vonatkozó ígéreteit; amely híven szolgálta a legembertelenebb Ceaușescu-féle diktatúrát, és most is virágot visz a kivégzett zsarnok sírjához, vagy változatlanul ugyanaz a hazafiúi érzés vezérli. [...] ez a nép képtelen elfogadni a fejlett Magyarországot magába foglaló Európát és a Romániában élő

magyarok teljes jogegyenlőségét.

Nem az éhségtől való félelem növelte 4,6–7 százalékról 28 százalékra a Vadim programjára felesküdt románság tömegét [...]. A kizárólagosságra törekvő nagynemzeti eszmének köszönhető mindez, valamint annak, hogy a volt államelnök [Emil Constantinescu] gyávasága s a kormány tehetetlensége miatt a számos törvénytelenséget elkövetett kolozsvári polgármester hatalmon maradhatott, és főpárttitkári minőségében látványosan magával vihette a Nagy-Románia Pártba erdélyi híveit.

Amíg e nép lelke mélyén ennyire erős az intolerancia és a káros, vak gyűlölet, amíg a harmadik évezred kezdetén is hamis történelmi mítoszai vezérlik, hiába játszanak vele civilizációs, európai »standardokkal« és próbálják kimutatni ilyen vagy olyan téren a megkívánt százalékokat, nincs remény rá, hogy a hazugságban lapuló »rossz tanuló« valamit is megértsen és őszintén elfogadjon az európai szellem áldásából.

Ki kell mondani a szót, melyet az RMDSZ vezetői is elhallgattak e tragikus pillanatban: a román sovinizmus! Hatvan év után mire lesz képes újra? ...”

Mikor ezt elolvastam, nemcsak arra gondoltam, hogy mi ketten nyilván nem ugyanazt a választási kampányt láttuk (avagy kettőnk közül csak egyikünk követte rendszeres figyelemmel, másikunk meg nem, mert ő anélkül is tudta, hogy csakis milyen lehet), hanem arra is, hogy aki ezt most majd megérti és el is hiszi, láthat is neki csomagolni. És ez a cikk sajnos nem egyedülálló a maga nemében, hanem sok hasonlóval együtt alakítja a romániai magyarok körében a közhangulatot olyanra, amelyben végképp lehetetlenné válik, hogy ez a közösség egy számára is elfogadható jövőképet alakítson ki magának, amely arról szóljon, hogyan fognak hát boldogulni és sikeresek lenni az erdélyi magyarok Romániában. Ha azonban nincs ilyen jövőképük, márpedig nincs, akkor a kivándorlást nem lehet megállítani, akármilyen szépen szónokolnánk is ennek fontosságáról.

Pedig az utóbbi években igencsak elszaporodtak az efféle szónoklatok: ilyen beszédeket ma már szinte mindenki tud tartani, bárhol és bármikor, ha egy mikrofon van előtte. Olyanokat hallunk folyton (főleg a politikusoktól), hogy a kivándorlás hovatovább komolyan fenyegeti az erdélyi magyarság fennmaradását, tehát halaszthatatlan feladatunk megállítani, hogy ezért mindent meg kell tennünk, és meg is fogunk tenni – az azonban feltűnően nem derül ki soha elhíhető módon, mit is hát. Én legalábbis még nem láttam embert, akinek erre legalább egy épkezláb, reális és hatékonyan ígérkező ötlete lett volna. Ennek oka pedig biztosan nem az, hogy ezek az emberek egytől egyig buták lennének (még ha akad is köztük egy-kettő, aki értelem dolgában inkább hátul előzi a többit). Hanem inkább az, hogy *ha egyéb dolgokat változatlanul hagyunk, akkor ez a probléma tulajdonképpen megoldhatatlan*, akármennyit beszélünk is róla.

Az egyéb dolgokról pedig szemérmesen hallgat mindenki. Mikor a mostani kivándorlásnak okát kell adni, a szociológusok inkább csak a gazdaságiakra hivatkoznak, úgyannyira, hogy 1988-hoz képest most mintha átestünk volna a ló másik oldalára: az akkori

diskurzus a nemzetiségi sérelmek szerepét túlozta el, a mostani meg a gazdasági tényezőét. Tudom én azt persze, hogy a megélhetési gondok mint a kivándorlás okai valóban nagy súllyal esnek a latba (éspedig nemcsak a magyarok körében), egyetlen bajom ezzel csak az, ha kizárólagossá tesszük, mintha más most már nem is volna. Az RMDSZ vezető politikusai persze szívesen hangoztatják ezt a véleményt, hiszen ebből azt is ki lehet olvasni, hogy nekik ebben semmi felelősségük sincs, mert ami rájuk tartozott, azt ők elvégezték: nekik köszönhetően nagyjából már a kisebbségi nyelvhasználat problémája is meg van úgymond oldva, sőt egyesek úgy vélik, hogy még az asszimilációt is sikerült megállítani (pedig bizony nem sikerült, de ezért csakugyan kevésbé a politikusok a felelősek), a gazdasági nehézségekről viszont nem tehetnek.

Én meg úgy látom (megint mondom: a gazdasági okok fontosságát nem vitatva), hogy a kivándorlásnak egyéb okai is vannak, és ezeknek jóval nagyobb lehet a szerepük, mint általában hisszük. Hogy mekkora, azt százalékokban kifejezve én sem tudnám megmondani, de attól ezek még nagyon is reális okok lehetnek. Az egyik az, hogy bár, mint mondtam, az országban sokat javult a közhangulat, már ami a román–magyar viszonyt illeti, a helyzet elég messze van még attól, hogy igazán jónak lehessen mondani. A román köznép ugyan sok mindent megtanult magától az elmúlt évek alatt, a helyi hatalmasságok részéről azonban a magyaroknak helyenként még mindig folytonos megaláztatásban van részük. Kirívó példája ennek a kolozsvári helyzet, ahol immár több mint egy évtizede tart ez a lehetetlen állapot, hogy szinte nincs hét, hogy a sajtó ne számolna be a polgármester újabb meg újabb magyarellenes packázásairól. Politikusainknak aligha lehet rá elfogadható mentségük, hogy ez az ember még mindig bármit elkövethet büntetlenül, akár törvénybe ütköző dolgokat is, hogy a magyarok itteni életét megkeserítse, kezdve az anyanyelvhasználat korlátozásától egészen addig, hogy mindent bemocskol, ami a magyaroknak szent és hagyományosan fontos, és ami hozzátartozik az ő közösségi életükhöz. A város főterét például (amely a kolozsvári magyarok számára a központ, és amelyet azelőtt mint Európa egyik legszebb városi főterét tartottak számon) szédülatta, és évek óta szándékosan úgy tartatja, mint valami szeméttelpet, csak hogy a magyarokat bosszantsa vele; egy időben „ökologikus közcéket” állíttatott fel oda, mostanában meg azt látom, hogy egy táblára ki van írva: „Loc pentru animale” – azaz: „Állatoknak kijelölt hely” –, hogy a sok kutyagumi láttán még az ott sétálástól is elmenjen a kedve az embernek, de a polgármester sajátos humorát ismerve még abban sem lehetek teljesen biztos, hogy vajon az állatokon nem a magyarokat (is) kell-e érteni. (Ha ebben tévednék, és ez csak az én már mindenre gyanakvó fantáziám szüleménye, az is a kolozsvári helyzetet jellemzi: így mérgez meg mindnyájunkat ez a légkör.) A Szent Mihály templom közvetlen környezetében sörfesztiválokat rendez, és mindenféle éktelenül lármás tömegszórakoztató karavánokat telepít oda, sokszor megzavarva ezzel a szentmise áhítatát, otrombán megsértve és megszenségtelenítve a templom szakrális terét, ugyanakkor semmi kétséget nem hagyva afelől a magyarokban, hogy mindezt tudatosan csúfságból teszi,

az ő bosszantásukra. Mindez, ha jól meggondoljuk, rendkívül súlyos megsértése az emberi jogoknak, hiszen attól fosztja meg a kolozsvári magyarokat, ami minden embernek alapvető szüksége: a minimális lelki komforttól, a lakóhelyén való otthonosság érzésétől.

(Felhívnam rá politikusaink és jogászaink figyelmét, hogy amit ez az ember immár több mint tíz éve művel Kolozsváron, tulajdonképpen lefedi a genocídium egyik formáját. Az ENSZ 1948. december 9-i, a népirtás büntetvény megelőzése és megbüntetése tárgyában kiadott nemzetközi egyezménye azt mondja: „*II. cikk.* A jelen Egyezmény népirtás alatt a következő cselekmények bármelyikének, valamely nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport, mint olyan, teljes vagy részleges megsemmisítésének szándékával való elkövetését érti: a) [...] b) a csoport tagjainak súlyos testi vagy lelki sérelem okozása; c) [...] – *III. cikk.* Büntetés alá esnek a következő cselekmények: [...] d) népirtás elkövetésének kísérlete”. Persze ennek is ugyanaz a szépséghibája, mint általában a nemzetközi egyezményeknek, hogy tudniillik majd mindegyik tartalmaz valamit, amire hivatkozva könnyű alóla kibújni: ez konkrétan azt, hogy „teljes vagy részleges megsemmisítésének szándékával”. Vajon hogyan lehet ezt a szándékot bizonyítani, ha a vádlott nem vállalja? Pedig ha Funar nem azért teszi olyan következetességgel, amit tesz, hogy minket innen elszekírozson, és így megszabadítsa tőlünk Kolozsvárt, akkor ugyan mi más célja lehet vele? Azon is el lehet vitatkozni, hogy mi számít súlyos lelki sérelemnek, hiszen ez is viszonylagos dolog. De azt hiszem, ha valaki a pszichiáterének panaszkodik róla, hogy ő ezt már nem bírja elviselni – nem tréfa, van ilyen! – , akkor az már igencsak annak számít.)

A politikusnak ugyan ez talán csak „egyedi” vagy „elszigetelt eset” („caz izolat”), a 2002-ben összeszámolt majdnem 60 000 kolozsvári magyarnak azonban (azaz a romániai magyarok 4,2%-ának!) életét megkeserítő, mindennapi megaláztatás (ha nem is mindegyiküknek ugyanolyan mértékben, mert ez vérmérséklettől és egyéni tűrőképességtől, sőt adott esetben humorérzéktől is függ, bár az is biztos, hogy még aki ezt jól állja is, nem örül neki). Mert az emberek nem a nagy általánosban élnek, hanem ki-ki a maga „egyedi esetében”, és egyáltalán nem mindegy neki, hogy az éppen milyen. És a nagy egész is az egyedi esetekből áll össze.

A szociológus pedig lehet, hogy azt mondaná: a számok viszont azt mutatják, hogy ez a kivándorlást egyáltalán nem befolyásolja, hiszen 1992 és 2002 között Kolozsvár magyarsága csak 19,88%-kal fogyott, miközben Aradé 24,64%-kal, Nagyváradé 23,44%-kal, Nagybányáé 21,33%-kal, pedig ott nem Gh. Funar volt a polgármester. Ez azonban számomra inkább azt mutatja, hogy valóban csak egyedi esetek vannak. Nagyvárad esetében például nyilván fontos serkentő tényezője a kivándorlásnak, hogy ez a város a határ közelében van, ami Kolozsvárra nem áll. Ha pedig hatásának mértékét nem ismerjük pontosan, már egyetlen ilyen megkülönböztető tényező is elég ahhoz, hogy ezt a két várost ilyen értelemben ne lehessen összehasonlítani. És ami fontosabb: ilyen módszerrel azt biztosan nem mondhatjuk meg, hányal kevesebb magyar vándorolt volna ki Kolozsvárról,

ha nem piszkálták volna őket állandóan.

Tévedés ne essék, ezt én sem tudhatom pontosan megmondani, de azt sem szeretném, ha ezzel a feltételezésemmel valaki úgy kezdene majd vitatkozni, mintha ő biztosan tudhatná, hogy nincs igazam. Mert azt talán – emberekben és konkrét emberi helyzetekben, nem pedig absztrakt kategóriákban gondolkozva! – mégiscsak el lehet hinni, hogy két olyan ember közül, akinek megélhetési gondjai, általános érvényesülési lehetőségei és egyéb körülményei amúgy egyformák, hamarabb rászánja magát a kivándorlásra az, akit ráadásul még magyarsága címén zaklatnak is, mint az, akit nem. Hogy aztán ennek például Kolozsváron mi lehet a számszerűen kifejezhető következménye, azt nem tudhatom én sem, de más sem.

Ennek az okfejtésnek azonban még mindig nem ez a legnagyobb baja, hanem az, hogy rejtett módon ugyan, de túlságosan is illeszkedik a politikusi észjáráshoz. A politikus hajlik arra, hogy úgy viszonyuljon ehhez a dologhoz: ha ki lehet mutatni (számszerűen), hogy ez a kolozsvári áldatlan helyzet befolyásolja a kivándorlás mértékét, akkor foglalkozni kell vele (mert különben kifogyunk a választóinkból), ha meg nem, akkor minek vesződni a felszámolásával? Valahogy nem jár rá az esze, hogy felfogja: ezt a helyzetet nem ezért kellene mielőbb megszüntetni, hanem azért, mert az emberek nagyon nem érzik jól benne magukat, mert szenvednek tőle, mert torkig vannak már vele, és sokszor a pokolba kívánják ezt az egészet. A politikusnak elég ritkán tud eszébe jutni, hogy az embereknek nemcsak a jelenléte fontos (főleg választások idején), hanem a lelki nyugalma és komfortja is. Ha tehát a politikus csakugyan tenni akar valamit a kivándorlás megállításáért, ahogy folyton hangoztatja, akkor vegye már végre komolyan, és oldja meg például ezt a problémát! Lehet, hogy ez nem fogja olyan mértékben csökkenteni a kivándorlás arányát, mint ahogy ő reméli vagy szeretné, de ne búsuljon, hiszen akkor sem dolgozott hiába!

A magyar–román alapviszony rendezetlensége azonban, aminek olyan és hasonló tünetei vannak, mint amiről itt szó volt, csak az egyik tényezője a kivándorlásnak a gazdasági mellett. A nagyobbik bajról még nem is szóltam, pedig elsősorban arra gondoltam fentebb, mikor azt mondtam, hogy az egyéb dolgokról, amelyeknek változatlan fennmaradása esetén a kivándorlás problémája elvileg is, gyakorlatilag is megoldhatatlan, szemérmesen hallgat mindenki. Bevallom, mindmostanáig én is. Mégpedig azért hallgatunk, mert a mi magyar közéleti diskurzusunkban ez a dolog nem szalonképes. Ha valaki feszegetni kezdené, könnyen meglehet, hogy egyszerűen kinéznénk magunk közül. Nem valami tabu ez, mert még annál is bonyolultabb. A tabu olyasmi, amiről mindenki tud, azt is tudja, hogy más is tudja, de valami miatt arról nem szabad beszélni. Ez nem ilyen. Ez is ott van mindegyikünkben, de úgy kell tennünk, mintha ez nem volna, és mintha ezt más nem is tudhatná. Beszélni meg azért nem szabad róla, nehogy kiderüljön, hogy van, mert akkor talán meg is szűnne annak lenni, ami. Ez ugyanis nem tabu, hanem inkább a mi közös Szent Titkunk, amolyan misztériumféle, és szentségtörésszámba menne, ha beszélnénk róla. A baj

azonban most már olyan nagy, hogy kénytelen vagyok szóba hozni a dolgot, még ha kockáztatok is, hogy nagy tüzet gyújtok vele a fejemre. Ezt ugyanis most már halaszthatatlanul meg kellene beszélnünk nyilvánosan is, levonva a konzekvenciákat, valaki pedig egyszer el kell hogy kezdje.

Most tehát jól figyeljen ide politikus, újságíró, szerkesztő, tévés, rádiós, civil szervezeti aktivista, lelkész, tanár, minden közvélemény- és közhangulat-formáló értelmiségi, romániai és magyarországi!

Arról van szó, hogy a Trianon óta eltelt 83 esztendő után itt lenne már az ideje, hogy (1) az akkor kialakult helyzetet felfogjuk, tudomásul vegyük mint megtörtént és máig fennálló valóságot, amely belátható időn belül nem is fog megváltozni, (2) napirendre térjünk fölötte mindnyájan, és (3) kezdjük el végre ennek megfelelően berendezni az életünket és tervezni a jövőnket. Nem is mostanában jött el ennek az ideje, hiszen már rég itt volt, csak mi nemigen akartuk észrevenni. Jól tudom, hogy ez nem könnyű dolog, hiszen egy nyolc évtizedes hagyománnyal, egy szinte természetünké vált általános habitussal és egy jól bejáratott beszédmóddal kellene szakítanunk, olyannal mégpedig, amellyel ebben a mi kultúránkban egyelőre még elismerést szerezni is sokkal könnyebb, mint azzal, amelyikre át kellene váltanunk.

Márpedig, *hacsak nem akarunk tényleg kifogyni a világból*, ezt meg kellene legalább próbálni. Annak ugyanis, hogy bizonyos dolgokban mi magyarok feltűnően sikertelenek vagyunk, nemcsak az az oka, amire olyan nagy meggyőződéssel hivatkozunk mindig, hogy tudniillik a körülményeink nem kedveznek a mi nagyszerű szándékaink megvalósításának, hanem az is, hogy nem tudunk célszerűen, a való helyzetnek megfelelően viselkedni, mert nem is a való világban élünk, hanem valahol egy virtuális álmvilágban lebegünk.

Jobban megértjük ezt, ha röviden áttekintjük, hogyan is jutottunk ide. Ott kezdődött, hogy – mint tudjuk – az erdélyi románok 1918. december 1-jén Gyulafehérváron kimondták az egyesülést Romániával, ez nemzetközi jogi értelemben 1920. június 4-én vált hatályossá, mikor a Versailles melletti Grand-Trianon palotában aláírták azt a békeszerződést, amely a történeti Erdélyt és a csatolt részeket Romániának ítélte oda. A részletekbe nem szükséges belemennem; amit okvetlenül tudni kell róla, már mindenki tudja, sőt még többet is. Bennünket most inkább az érdekel, hogyan érintette ez az emberek mindennapi életét, és főleg hogyan alakította gondolkodás- és viszonyulásmódjukat, elsősorban a közvélemény-formáló értelmiségét.

Ha a kortársak beszámolóiból nem tudnánk is, akkor is sejthetnénk, hogy az erdélyi magyarság eleinte nem tudott mit kezdeni új helyzetével. Emberemlékezet óta többségi nemzetnek tudta magát, számára ez egész magatartását meghatározó adottság volt, s most egyszerre kisebbségi helyzetbe került, és olyan problémákkal lett kénytelen szembesülni, amilyenekhez nem volt hozzászokva, és amelyekre semmiféle elképzelése nem volt, nemhogy stratégiája. A hirtelen jött státus- és presztízsvesztés telibe találta, s ezt az érzetét csak növelte és

különösen kínossá tette, hogy mindezt nem egy olyan nép részéről kellett elszenvednie, amelyre hagyományosan felnézett, amelyet hiedelem szinten nagyra becsült (mert volt ilyen is, például a német), hanem egy olyantól, amelyet addig csak az elmaradottságra szokott volt lefitymálón példaként idézni. Egyetlen szó fejezi ki igazán ezt az érzést: a szégyen. (Ez az érzés kisebb-nagyobb – és alkalmasint tájegységek szerint is különböző – mértékben mindmáig megvan az erdélyi magyarság elég nagy részében. Megértéséhez elég csak arra gondolni, hogy is szól az a katonanóta, amely valamikor a hatalomváltás után született: „Dumnyezó, Dumnyezó, / Mít kellett megérem! / Bocskor van a lábamon, / Tetű mász a hátamon, / Sirat a galambom.” Azt hiszem, ez mindent elmond.)

A magyarok számára az is sokkoló hatású volt, hogy többé nem boldogulhattak el anyanyelvükön a közhivatalokban. Az új hivatalos nyelvet, a román nem ismerték, és kezdetben nagyon nehezen tudtak megbarátkozni még a gondolatával is, hogy ezután ezt majd meg kell tanulniuk, annál inkább, mert korábban úgy tekintettek erre a nyelvre, mint amit magyar ember csak véletlenül ha meg nem tanul, úgy, hogy magától ráragad, de akkor sem dicsekszik vele.

A kínos érzéstől úgy próbáltak szabadulni, hogy jó ideig egyszerűen nem hitték el, hogy ez az állapot tartós lehet. Ez motiválta az olyan magatartásformákat, mint amilyen például az volt, hogy nem akartak felesküdni az új főhatalomra, inkább maradtak állás nélkül. Részben ez vezetett a nagy arányú kivándorláshoz is, amely elsősorban az állami alkalmazottakat, főleg a hivatalnokréteget érintette. (Ez a nagy kivándorlási hullám a húszas évek elején mintegy 200 000 fővel csökkentette a romániai magyarság lélekszámát, ami egyáltalán nem elhanyagolható veszteség: a kisebbségivé lett magyaroknak több mint 10%-a hagyta el akkor az országot.)

Hogy milyen lehetett akkor a közhangulat és az általános helyzet, azt kitűnően érzékelteti Molter Károly visszaemlékezése 1937-ből:

„A szellemi élet minden területén szinte nehezebb a folytatás, mint a fiatalok kezdése, kiderül, hogy senki sem tud románul, vagy legalábbis nem eléggé, és a lakosság megértetése egy-egy regátival minden érdekelt üstököt ugyancsak megizzaszt. [...] Azt az előbb titkos, majd Trianon napjaiban kezdődő nyílt románul-tanulást látni kellett! A repatriálásra készülő és írásban is sarki martYROKNAK csúfolt ex-lateinerek sértésnek találták a tegnap iránt a román betűzést, valamint hazaárulásnak számított az is, ha valaki nem ment ki a szegedi egyetemre [a kolozsvári I. Ferenc József Tudományegyetem 1919 elején Szegedre költözött, új magyar nyelvű felsőoktatási intézmény létrehozását pedig a hatóság nem engedélyezte – Sz. N. S.], hanem itt maradt a románra alakított kolozsvári főiskolán. [...] Sokan mentek, sokan léptek föl sírva »azokon a kis létrákon«, amelyeken a repatriáló vagonokba jutottak. De hálistennek, sokszorosan többen maradtak itt! Egyrészt, akik anyagilag függetlenek voltak az államtól, másrészt, akik elszántan mondták magukban, hogy ki fogják bírni! Bajos itt kategóriákat fölállítani, hogy a lázadó vér vagy a kenyérgényszer vitt-e többet a Pest környéki barakkokba.

Az erdélyi magyarság népi tömege fogyott, és helyébe nőtt mindenütt a román önérzet, a hirtelen előkerülő szakemberek százai költöztek a városba, amelyben a magyar élet és történelem

csak búcsúzott vagy temetett. S milyen gyanakvóan néztek azokra, akiktől egyszerre kiderült, hogy tudnak valamit románul! »Csak úgy mezősegiesen« – mentegetőztek szinte, de azért szívesen fordították nekünk, nem tudóknak a kérdéseket románra: eleinte kicsit zavarban, bizonytalankodva, majd önelégülten, hogy mégis jó az a kis gyerekkori emlék-nyelv, s végül már némi ellenszolgáltatásért is. Kár, hogy aztán többnyire az új hatóság előtt derült ki, hogy ott újra kellett megírni a kérést, amelyről végül Bukarestben is kiderült akárhányszor, hogy nem volt jól megírva. Akkor tanulta meg ki-ki Erdélyben, hogy az uralomváltásból mégis a legkeservesebb a nyelvi probléma. Mert hányat ismerek, aki a földjének jó részét azért veszítette el, mivel nem tudta, milyen rendelet van kifüggesztve a városháza kapuján» (Erdély történelmi hangulata 1916-tól Trianonig. Erdélyi Magyar Évkönyv. A „Brassói Lapok” és a „Népujság” kiadása. Brasov/Brassó, 1937. 46–47).

Ez a visszaemlékezés nemcsak érzékletes hangulatjelentés abból az időből, hanem értékes szociolingvisztikai és társadalomlélektani dokumentum is. A frusztrációérzet következményeként a romániaiavá lett magyarság mintha nem vette volna teljesen komolyan azt, hogy itt ezúttal csakugyan megváltozott a világ, éspedig hosszú időre. Ez pedig sokszor lehetetlenné tette számára azt is, hogy bár az adott körülmények között elérhető lehetőségekkel élni tudjon. Hiszen azzal például, hogy a kolozsvári román egyetemre iratkozó magyarokat árulónak bélyegezte, voltaképpen saját értelmiség-utánpótlásának egyik, ha nem is optimális lehetőségétől fosztotta meg magát, ami különösen akkor tűnik nagy veszteségnek, ha meggondoljuk, hogy a húszas évek elejének nagy kivándorlási hulláma elsősorban éppen a magyar értelmiség és a hivatalnokok körében teremtett ijesztően nagy űrt. Így aztán a romániai magyarság mindjárt az elején nagy lépéshátrányba került még saját szűkre szabott lehetőségeihez képest is. Moltertől idézem megint: „Regényes könnyelműséggel [...] engedtek a gyász sodrának és bénították félreállításukkal a magyar munkábaállást, mivel – úgy mondták – hogy *nem lehetnek szolgák ott, ahol azelőtt urak valának*” (i. m. 48. – kiemelés: Sz. N. S.).

Amit itt kiemeltem, abban tulajdonképpen minden benne van. És világossá teszi, hogy emberileg teljesen érthető, ha a magyarok első reakciója az volt: nem szabad együttműködni az új hatalommal, és semmilyen kapcsolatot nem szabad vele kialakítani! Eleinte csakugyan ez volt az általános viszonyulás. Végvári (Reményik Sándor) 1918. december 29-én azt írta (NB. december 1-je óta még egy hónap sem telt el!): „Leszek őrlő szű az idegen fában, / Leszek az alj a felhajtott kupában, / Az idegen vérben leszek a méreg, / Miazma, láz, lappangó rút féreg, / De itthon maradok!” (*Eredj, ha tudsz!*). Ez a vers később nagy népszerűsége tett szert, előbb azért, mert nagyon sok ember gondolatát mondta ki, később meg azért, mert beépült a politikai propaganda repertoárjába: 1940–44 között Észak-Erdélyben iskolai ünnepély nemigen eshetett meg nélküle, nehogy valaki bizonytalanságban maradjon afelől, mi a történelmi hivatása a kisebbségbe került magyarnak.

Pedig Végvári akkorára már rég elhallgatott („Elhallgatott, mert új parancsok jöttek, / Új rendelete az otthoni rögnék” – írja Reményik 1933 márciusában). A húszas évek második

felében ugyanis változni kezdett az erdélyi magyarok helyzetszemlélete, főleg a fiataloké, akik felismerték, hogy a valóság tudomásul nem vétele, a dacos elzárkózás és csakazértis vagy csakazértsem karakánkodás igazából egy százszázalékosan vesztes stratégia. Ennek egyik jele volt az, hogy 1925 őszén már megjelentek a magyar fiatalok a román egyetemeken, 1930 januárjában pedig főiskolás lapként megindult az Erdélyi Fiatalok, amely nagyon tudatosan foglalkozott azzal, hogyan lehet kialakítani kisebbségi körülmények között a magyar nemzeti közösség életének eredményes formáját, 1931-ben pedig, mikor Makkai Sándor református püspök röpirata, a *Magunk revíziója* is megjelent, amelyben a csodavárás helyett az új helyzethez igazodó cselekvő életformára buzdítja erdélyi olvasóit, az akkor még csak 27 éves László Dezső már olyan tanulmányt közölt, amelynek címe az akkori magyarok nagy része számára valószínűleg elég meghökkentő volt (a maiak számára biztosan az): *A kisebbségi élet ajándékai*.

Ez a folyamat azonban, amely elvezethetett volna oda, hogy a romániai magyarság idővel meg tudjon barátkozni azzal a gondolattal, és el tudja fogadni, hogy kisebbségben élni nem okvetlenül sorscsapás, hanem ez is az egyik lehetséges és normális formája az emberéletnek, nem tudott beérni. Egyrészt mert közben mindenféle „ordas eszmék” egyre erősebben éreztették hatásukat mindenfelé. A román hatóságok türelmetlen és durva intézkedéseket vezettek be a román nyelvhasználat mielőbbi, lehetőleg azonnali általánossá tétele érdekében (a Székelyföld román „kultúrzonává” nyilvánítása a „visszarománosítás” deklarált céljával, az állami alkalmazottak román nyelvviszga-kötelezettsége, a román nyelv kizárólagos használatának elrendelése az állami intézményekben és közhivatalokban stb.), ami nem kedvezett sem a román nyelvhez való pozitív viszonyulásnak, sem a gyorsabb megtanulásának, annak pedig éppen nem, hogy az erdélyi magyarság Romániához mint saját hazájához kezdjen viszonyulni. Másrészt a magyarországi revizionista propaganda is egyre erősödött. (Emberileg ez is érthető, hiszen egy ekkora veszteséget, amelynek ráadásul az igazságossága is erősen kétséges volt, az emberek nem tudhatnak csak úgy egyik napról a másikra elfogadni.) Egyre hangosabban szólt az „Úgy vették el tőlünk, nem mi adtuk oda! / Hogy beletörődjünk? Nem fogunk mi soha! / Nem, nem, soha!”, és azokkal az erdélyi hangokkal rezonált, amelyek a román állammal való normális kapcsolatok kialakítása ellen szóltak, és azok reményét erősítette, akik azt hitték, ez csak egy múló rémálom lehet.

A kisebbségi élethelyzethez való eredményes alkalmazkodás felé vezető folyamatot az erdélyi értelmiség körében az is nagyon visszavetette, hogy 1936-ban a *Magunk revíziója* nagy tekintélyű szerzője nemcsak hogy Magyarországra távozott maga is, hanem még vissza is üzent onnan, hogy *Nem lehet*. Ennek, mint tudjuk, döbbenetes hatása volt.

1940 szeptemberétől aztán a második bécsi döntés legalábbis Észak-Erdélyben négy évre tárgyalanná tette az egész problémát. 1945-ben vége lett a háborúnak, visszaálltak a trianoni határok, a magyarok körében ugyanolyan, ha nem nagyobb traumákkal, mint negyedszázaddal azelőtt, és kezdődött volna minden előlről – ha tudott volna. De nem tudott,

mert rövidesen beállt az a korszak, amely teljesen alkalmatlan volt arra, hogy ezt a dolgot az akkoriak nyilvánosan végigbeszéljék, és mindent a helyére tegyenek. A kommunista rendszer számára tabu volt minden, amit pedig akkor frissiben kellett volna kibeszélni. Trianon, a bécsi döntés, a második magyar hadsereg tragédiája, a Magyarországon kívül került magyarsággal kapcsolatos kérdések mind, mind visszaszorultak a suttogó magánbeszélgetések szintjére, nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is. A háború végén a „Hogy beletörődünk? Nem fogunk mi soha!” még mindenütt ott vibrált a levegőben, s aztán ott is rekedt majd ötven esztendőre, mert a kényszerű hallgatás miatt egyszerűen kezelhetetlenné vált: sem elenyészni nem tudott, sem árnyalódni, egyáltalán semmi sem tudott vele történni.

Így aztán a rendszerváltás után, mikor végre megint lehetett nyilvánosan beszélni mindenről, egyszer csak itt volt megint a „Nem, nem, soha!”. Kissé értetlenül dörzsölgette ugyan a szemét, mint Csipkerózsika, aki hosszú álmából felébredve csodálkozva látja, hogy ez nem az a világ, amelyben ő valamikor álomba szenderedett. Azt persze az új helyzetben már nem tudta megmondani, hogy ha nem törődünk bele, akkor mit is kellene hát tennünk. Mert ami ebből logikusan következhetne, az minden józanul gondolkodó ember számára teljesen világos volt, hogy lehetetlenség. (Vannak ugyan, akiknek mintha nem lenne egészen világos, ők azok, akik a Budapestről Erdélybe jövő nemzetközi vonatokat teleraggatják az „Igazságot Magyarországnak! – Justice for Hungary” feliratú, a szétdarabolt Nagy-Magyarországot ábrázoló matricákkal, de hát őket nem is sorolnám a józanul gondolkodó emberek közé, ha nem veszik rossz néven.)

A „nem beletörödni, nem elfogadni, nem tudomásul venni” tehát nem cselekvési programként jelent meg a rendszerváltás után (ez az, amit a románok közül sokan egyszerűen nem akarnak elhinni, mert azt hiszik, hogy mi racionálisak vagyunk, és sehogy sem bírják felfogni, hogy ha valamire azt mondjuk, hogy abba nem lehet beletörödni, akkor azt ne akarjuk mégse megváltoztatni), hanem gondolkodásmód- és helyzetszemlélet-alakító adottságként. Nem is egészen szerencsés azt mondani, hogy megjelent: ott volt. Illetve számtalan jelből hirtelen nyilvánvalóvá vált, hogy igenis ott van. Még pontosabban, hogy ott kell lennie, mert ráadásul nem is „láthatóan”, nyilvános beszéd formájában lett ott (vagy ha olykor mégis, akkor az rendszerint tiltakozást váltott ki), hanem elrejtőzve még mindig, e megfoghatatlan állapotában pedig nagyon ellenáll mindennek, ami meg akarná változtatni, még a valóságnak is. A háttérből alattomosan, de annál hatásosabban irányítja a saját világunkhoz való viszonyulásunkat, a beszédmódunkat, a helyzetértékelésünket, sőt döntéseinket és tetteinket is. Ott van a „kisebbségi sorsról” és a múlttól, különösen Trianonról való beszédünkben, amely – a korábbi ránk erőszakolt hosszú hallgatás ellenhatásaképpen – az utóbbi egy-másfél évtizedben igen gyakori témájává lett a nyilvános beszédnek.

Mindez elsősorban az értelmiséget érintené, ha az értelmiség nem volna közvélemény-

formáló is egyben. Itt azonban jobb, ha azt mondjuk: közhangulat-formáló. Mert ami így kialakul, az nem egy szavakban könnyen kifejezhető vélemény lesz, hanem egy elég nehezen szavakba önthető hangulat, illetve egy attitűd, amely nemcsak jellemzőjévé, hanem meghatározójává is válik szinte az egész erdélyi magyar közösségnek, és olyan magatartásformákhoz vezet, amelyeket elég nehéz lenne összeegyeztetni a racionális vagy legalábbis célfunkcionális viselkedéssel. Tudjuk, hogy Trianon megtörtént, tudjuk, hogy Romániában élünk, és pedig nem is tegnap óta, de közben úgy teszünk, *mintha* ez csak látszat volna, a mi *virtuális világunkban* ez nem így van, ha pedig időnként a tények rákényszerítenek, hogy ezt mégse tagadhassuk le, akkor annál rosszabb a tényeknek. Erre a közhangulatra az *ideiglenesség, az átmenetiség érzése* jellemző, a csodavárás, az életünket pedig arra próbáljuk berendezni, hogy *vészeljük ezt át, bírjuk ki* valahogy *addig* – hogy meddig, azt egy ilyen irracionális beállítódás esetében nem szükséges megmondani. A fontos az, hogy *várjunk* – nem lehet ugyan tudni, mire, de hittel kell hinnünk, hogy az a valami csodálatosképpen el kell hogy jöjjön egyszer.

A valóságot pedig leginkább csak olyankor vesszük tudomásul, mikor éppen gyászoljuk azt, ami elmúlt, illetve magunkat. Június 4-én például, mikor a trianoni döntés évfordulóján nagy nemzeti tragédiánkra emlékezünk. De különben is: a múltunkkal a rendesnél jóval többet foglalkozunk, mindig ilyen gyászos hangulatban. Normálisan a gyással úgy szokott történni, hogy mikor végleg elveszítünk valakit, akit nagyon szerettünk, egy ideig ugyan lehet, hogy úgy viselkedünk, mintha még mindig köztünk lenne, mert nem tudjuk rögtön elhinni vagy elfogadni a megmásíthatatlant, de aztán valamennyi idő elteltével tudomásul vesszük, hogy ez az élet rendje, és attól kezdve időnként kimegyünk a temetőbe gyászolni – ez egy olyan hely, ahol nem fontos, hogy okvetlenül racionálisan viselkedjünk, talán még el is beszélgetünk egy kicsit kedves halottunkkal –, onnan azonban a való világba megyünk haza, és végezzük a dolgunkat a való világ törvényei szerint. Mi ezt is fordítva csináljuk: a való világba gyászolni járunk, és gyászolunk is, valahányszor oda tévedünk, onnan pedig lebegő, virtuális világunkba megyünk haza.

Mindez nem marad következmények nélkül, ezek pedig a racionális és irracionális viselkedés elemeinek keveredése folytán olykor paradox formát öltenek. Például valószínűleg nagyon sokan mélységesen megbotránkoznának rajta, ha valamelyik RMDSZ-politikus nyilvánosan kijelentené, hogy az ő hazája bizony nem Magyarország, hanem Románia, ugyanakkor viszont hevesen követeljük, hogy bennünket Romániában senki se kezeljen másodrendű állampolgárokként. – Középiskolás koromban egyszer Rottensteiner Jóska barátunk azzal ért el az egész osztály előtt nagy és máig emlékezetes sikert (mert köztünk ő volt a „legnagyobb magyar”), hogy mikor egy megjegyzése kapcsán egyik tanárunk emlékeztette rá, hogy „azért *egyelőre még* Romániában élünk”, ő erre öntudatosan azt felelte: „De csak kovártélyban!” (Aki nem értené: így hívták Váradon az albérletet.) Adjuk ezt össze azzal, hogy aztán hány alkalommal figyelmeztettük mégis arra a románokat,

hogy mi itt nem albérlők vagyunk, ezt vegyék tudomásul! – Romániát nem érezzük igazi hazánknak, de a körülmények folytán Magyarországot sem, hiszen nem ott élünk, tehát mindent egybevetve az jön ki, hogy tulajdonképpen hazátlanok vagyunk. (Szülőföldünk, az van, és figyeljük csak meg, milyen kínosan ügyelünk rá, hogy olyan szövegkörnyezetben, ahol más hazáról beszélne, mi következetesen szülőföldet mondjunk!) Ugyanakkor viszont annyira érzékenyek vagyunk rá, nehogy valaki hazátlannak nevezzen bennünket, hogy még a *bozgor* szónak is ezt a jelentést tulajdonítottuk, pedig a románok erről nem tudnak. – És így tovább. Érti ezt valaki?

A valóság tudomásul nem vétele nyilvánul meg abban is, amit nemrég hallottam nem is akárkitől: nekünk egy bizonyos intézményt úgy kell kiépítenünk, hogy *az ne függjön a román törvényektől*. De hát akkor milyen törvények keretében szerveződnek mégis? Magyarországiakéban? Itt, Romániában? Vagy semmilyen törvény ne legyen rá érvényes, hanem lebegjen ez is ott valahol a mi virtuális álmvilágunkban?

Ezzel most már nagyon közelítünk ahhoz a problémához, ami miatt ezt a dolgot éppen a kivándorlás okán kellett szóba hoznom. Arról van szó tudniillik, hogy mikor 1989 december végétől kezdve elkezdtek megtervezni a jövőnket, sokszor valami ehhez hasonló eszmény jegyében gondolkoztunk mi is. Szóba került ott és azóta is minden az égvilágon: önálló intézményrendszer, önálló oktatási rendszer, önálló egyetem, önálló művelődési élet, önálló egyházi élet, az autonómia különböző formái és egy sereg más, amúgy valóban szükséges és helyeselhető dolog. Egyvalamiről nem hallottam csupán ez idő alatt még érdemben beszélni sem, nemhogy valahol az RMDSZ programjában is súlyának megfelelően helyet kapott volna. Ez pedig *a romániai magyarság integrációja a romániai társadalomba*. (Magam is látom, hogy az utolsó két szó így együtt elég idétlenül hangzik, tán még sületlenség is, de mondja meg bárki: lehetett volna-e nekem bátorságom éppen ebben a mondatban úgy írni, ahogy normális lenne, és a magyar nyelvszokásnak is jobban megfelelné, azaz hogy *a román társadalomba*? Bevallom, nem volt. Először úgy írtam ugyan, de elgondoltam, mi lesz erre az olvasó reakciója. Magsajnáltam, és az ő kedvéért gyorsan elrontottam, nehogy azt higgye véletlenül, hogy nekem egy asszimilációs program hiányzik annyira. Ezt pedig azért mondom el, mert ez is tökéletesen jellemzi azt a helyzetet, amelyről itt szó van.)

Ez az integráció annyira kívül áll az érdeklődésünkön, hogy még az sem tud eszünkbe jutni, hogy erről egyáltalán legalább beszélni kellene. Az integráció ugyan amúgy nagyon is divatban van manapság, de szinte kizárólag csak európai integrációként találkozni vele. Ilyen, de csakis ilyen értelemben gyakran előfordul a romániai magyarság jövőjéről szóló diskurzusban is, igaz, néha elég furcsán, valahogy olyanformán, mintha az lenne a kérdés, hogyan valósítható meg a romániai magyarság európai integrációja. Igen jellemzőnek tartom, hogy azt már rég mondogatjuk (olykor nem is minden kajánság nélkül), hogy Románia európai integrációjának útja Budapesten keresztül vezet, de azt még soha nem

hallottam magyaroktól (lehet, hogy csak az én mulasztásom, bár amennyire tőlem tellett, igyekeztem odafigyelni), hogy a romániai magyarság európai integrációjának útja viszont Bukaresten keresztül vezet, még ha ez földrajztudásunk szerint kerülőút is, mert ennek más útja nincs.

Persze ez nem jelenti azt, hogy akkor a romániai magyarságot nem is akartuk integrálni sehová. Dehogyanem akartuk! Hiszen az, amit a státustörvény kapcsán olyan nagy hangon kürtöltek világgá az akkori vezető politikusok, hogy kormányok csak úgy kapkodták tőle a fejüket (igencsak gyanakodva, mert azt az egyet sehogy nem bírták elképzelni, hogy valaki ennyi energiát legyen képes fektetni valamibe, aminek semmi gyakorlati következménye nem lehet, és azt keresték váltig), tudniillik hogy ez a törvény megvalósítja a magyar nemzet határok fölött átívelő újraegyesítését, tulajdonképpen az is egyfajta integráció akart lenni. Integráció, de hol? Hát abban a („határok *fölött*”!) lebegő virtuális világban: ennek az egész diskurzusnak, e sok pénzt és energiát felemésztő igyekezetnek az volt az egyetlen célja (a pártpolitikait nem számítva), hogy azt az álomvilágot tegye szilárdabbá és lakályosabbá. Hogy legyen olyan érzésünk, *mintha* ... Hiszen amúgy a való világban ez semmit nem változtatott meg, mert nem is változtathatott. (A tényleges, kézzelfogható kedvezmények más dolog, itt most nem arról van szó, hanem az „eszmei körítésről”. Erről részletesebben l. alább a *Módosító javaslat a státustörvényhez* c. írás mai kommentárját!)

Ez a diskurzus arról is szólt, miszerint a státustörvény egyik célja az, hogy segítse a Budapestről nézve határon túli, innen nézve határon inneni magyarságot abban, hogy megmaradjon hazájában. Szépen hangzik, csak hogy melyikben? Hiszen ezzel mi már olyanformán vagyunk, ahogy az Újszövetségben olvassuk: „Az én országom nem e világból való” (Ján. 18:36). A mi hazánk, amelyet Trianon óta folytonosan igyekszünk magunknak minél komfortosabbá tenni, nem is a földön van: a mi hazánk – ahogyan azt Illyés Gyula egy szép költői képpel elhelyezte nekünk – *haza a magasban!*

Romániából pedig tömegesen megy el a diplomás magyar fiatalság. Gazdasági okokból, mint mondjuk. Csakhogy a gazdasági okok nem úgy hatnak, mint valami mágneses tér, hogy embereket mint valami nem gondolkodó, élettelen dolgokat csak úgy vonzanának ide vagy taszítanának amoda. Minden egyes végleges eltávozás mögött egy döntés van, a döntésnek pedig a legfontosabb tényezője az, hogy az a fiatal, akinek a döntést meg kell hoznia, milyennek látja jelenbeli helyzetét, és milyen jövőket lát maga előtt egyik vagy másik esetre, ha elképzei őket.

Ha pedig jól megnézi azt a jövőképet is, amit mi tudunk neki mutatni, utána már nem ugyan megnyugodva is, de könnyebb szívvel dönt az elmenetel mellett, még ha addig lettek volna is kételyei. Ez a jövőkép ugyanis nem a való világról szól, hanem változatlanul azt mutatja, milyenre szeretnénk berendezni a magunk kis külön bejáratú, a román társadalomtól lehetőleg hermetikusan elzárt, többé-kevésbé virtuális világát. A fiatalok azonban nemigen tudnak lelkesedni egy ilyen álomvilágért. Nem mintha nem lenne érzékük bizonyos

eszmények fontossága iránt, de mivel fiatalok, tehát normálisak, valahogy úgy vannak vele, ahogy a ritka bölcsességgel megáldott Tempfli József püspök úr mondta volt egyszer: „Mi az ég felé törekszünk, de a lábunkkal a földön állunk!” Ők ugyanis a huszadik század végén születtek, élni pedig – bármennyire megütköznenek is ezen némely magasban lebegő hazafiak – nem a tizenkilencedikben akarnak, hanem a huszonegyedikben, és pedig egy olyan tényleges, reális világban, amelyben a talpraesettséget, az életrealitást, az egyéni teljesítményt, a sikerorientáltságot és a realitás-érzékletet sokkal jobban pontozzák, mint a fellejrárás akár legvirtuózább mutatványait.

Mert gondoljuk csak meg, hogy ennek a modern világnak meghatározó összetevője az állandó impulzus a felfelé irányuló társadalmi mobilitásra. Tetszik valakinek, vagy nem tetszik, ez van. A fiatalok tehát természetesen keresik ennek a lehetőségét. De mit látnak maguk előtt, ha a nekik felkínált jövőképet nézik? Egy olyan világot, amelynek határai tulajdonképpen egybeesnek a mi kis erdélyi magyar világunk határával. Ez a világ nem integrálódik szervesen a román társadalom egészébe, aki számára tehát ez nem tud elég lehetőséget kínálni a felfelé mozdulásra, illetve a szakmai előrelépésre, annak csak egy választása marad: kénytelen Magyarországra (vagy, ha már úgyis elmegy, még tovább) menni, még ha nem akarna is amúgy. Márpedig a mi kis világunkba elég kevés ilyen mobilitási lehetőség fér bele. Ha mondjuk valaki például magyartanár vagy más szakos magyar tanár szeretne lenni, akkor választott hivatását betöltheti e kis magyar világban is, de egyrészt a fiatalságnak csak egy kis része akar magyar iskolában tanár vagy magyar lapnál újságíró lenni, többre nem is nagyon lenne szükség, másrészt az, hogy valakiből tanár lesz, ma sajnos nem számít valami nagy dobásnak. És mihez kezdjen ebben a magyarrá zsugorított jövőben a többi, akinek nem olyan a szakmája (mint például a magyartanáré), hogy gyakorlásához ne is kelljen kilépnie a magyarság köréből, de aki többre képes, és többre is vágyik?

Amit a kismagyar világban már nem lát elérhetőnek, azt a legtöbb fiatal meg sem próbálja valahogy mégis Romániában maradván megvalósítani. Nem ő a hibás érte, ha így gondolkodik: ha kimondatlanul is, az egész körülötte zajló közbeszéd arra ösztönzi, hogy vigyázó szemét ne Bukarestre, hanem Budapestre vesse. Még tán meg is szólnánk érte, ha arra vetemedne, hogy valamilyen román cégnél, intézménynél, alapítványnál próbálkozzék. De ez a veszély nem fenyegeti: a fantáziáját már takarékra állítottuk, így ha például támogatásra van szüksége, csakis magyarországi alapítványoknál pályázik. Meg sem tud fordulni a fejében, hogy utánanézzon, hátha Bukarestből is hozzá lehetne jutni valamihez, s ha valami egészen kivételes csoda folytán mégis eszébe jutna, akkor sem veszi komolyan mint lehetőséget, hiszen úgy gondolja, hogy magyaroknak ott úgysem adnának. Ki tudhatná megmondani, mi mindenről maradtunk le már eddig csak azért, mert ezt ki sem próbáltuk?

S hogy miért nem próbáltuk ki, azt elég jól megvilágítja egy újságcikk, amely évekként ezelőtt jelent meg a kolozsvári Szabadságban, és arról szólt, hogy nekünk okvetlenül

szükségünk van egy magyar bankra, hogy ha valakinek közülünk valamilyen vállalkozás beindításához kölcsönre lenne szüksége, tudjunk neki adni. Ehhez pedig azért kell, hogy a bank magyar legyen, mert az úgy van, hogy ha a román bankoktól román kér kölcsönt, őt azonnal előzékenyen kiszolgálják, még a széket is a feneke alá tolják, de ha magyar, akkor mindenféle garanciákat követelnek tőle, végigjáratnak vele egy egész kálváriát az iratok ürügyén, és még akkor sem biztos, hogy adnak neki. Azért emlékszem rá ennyire, mert a gutaütés környékezett tőle, mikor elolvastam. A szerzőnek ugyan szemlátomást gőze sem volt róla, hogy a bankügyletek valójában hogy is működnek, és milyen logika szerint, de aki magyar éppen azon gondolkozott akkor, hogyan indítson el egy kisvállalkozást itt Erdélyben, és ezt elolvasta, talán el is ment a kedve az egésztől, és a cégbejegyzéshez szükséges papírok helyett esetleg inkább a kivándorláshoz valókat szerezte be. S ha netán csakugyan ez lett a vége, akkor most úgy beszélünk róla, mint aki gazdasági okokból volt kénytelen kivándorolni, pedig ebből csak annyi igaz, hogy ő ugyan végső elemzésben csakugyan gazdasági okokból ment el, de nem biztos, hogy kényetlen is lett volna vele: ha nem beszéljük le róla, ne adj' isten még biztatjuk is egy kicsit, ma talán jól menő cége lenne Szamosújváron.

A diplomás fiatalok romániai társadalmi mobilitását azonban nemcsak ez a kulturális magatartás akadályozza, sőt teszi lehetetlenné, hanem az is, hogy közülük nagyon sokan ehhez nem tudnak eléggé románul (és egyesek pár évi magyarországi tanulás után még azt a kicsit is elfelejtik). Mivel az integráció szempontja a romániai magyar politikai gondolkodásból kimaradt, a jelenlegi iskolai románitanítás botrányos kérdése a nyilvános diskurzusban még csak problémaként sem igen jelenik meg. Aki nem hinné, gondoljon csak arra, hogy az utóbbi tizenhárom évben hány olyan politikai nyilatkozatot, állásfoglalást, beszédet, cikket, tanulmányt olvasott, amely az anyanyelvű oktatás fontosságáról szólt, és ehhez képest hány olyat, amely nyomatékosan követelte volna, hogy az oktatási rendszer biztosítsa végre azt a gyakorlati lehetőséget és hiánytalanul minden ahhoz szükséges feltételt (vagyis az erre a célra kidolgozott tanterveket, az ennek megfelelő tankönyveket és az erre a munkára felkészített szakembereket), hogy a magyar gyerek ne csak Déván vagy Kolozsváron tudjon megtanulni rendesen románul az utcán, hanem Székelyudvarhelyen is az iskolában! Pedig ami most románitanítás címen folyik nálunk, az tulajdonképpen a nyelvi emberi jogok súlyos megsértése. De ez mintha senkit nem érdekelne igazán, kivéve persze a szenvedő alanyokat meg a szülőket, de még közülük se mindet: elképesztő módon árulkodik valóságtól elrugaskodott világszemléletünkről, hogy erről a dolgról milyen kedélyes derűvel beszélnek olykor némelyek, ráadásul éppen ott, ahol a legnagyobb a baj, a Székelyföldön. Egyesek még dicsekszenek is vele, mintha az olyan nagy virtus volna, hogy az ő gyerekük, az aztán nem tud románul! Talán olyanformán vannak vele, hogy ahová készül, ott arra úgysem lesz szüksége. Meg aztán abban nőtt fel is egy részük, hogy az igazi magyart arról lehet megismerni, hogy az égvilágon semmi köze a románokhoz.

Bizonyára az ilyen vagy ehhez hasonló szemléletnek is tulajdonítható, hogy a romániai magyarságnak a román társadalomba való integrálódása még gondolatként sem igen tudott markánsan megjelenni a rendszerváltás utáni időszakban. Nem mintha senki sem lett volna, aki így próbált volna gondolkozni. Az itt következő írásokból majd meglátszik, hogy én például kezdettől fogva valahogy így képzeltem volna, még ha nem is neveztem integrációnak (nem óvatosságból, hanem mert akkor még magam sem láttam világosan, melyik az a fogalom, amely köré szerveznem kellene gondolataimat, s a szó sem volt még annyira a kezem ügyében, mint mostanában), és még ha majdhogynem egymagamban nem boldogulhattam is azzal, amihez sokkal több ember kellett volna, hogy tudniillik ennek a gondolatnak a részleteit is kidolgozzuk. Annak azonban, hogy végül számos javaslatommal úgyszólván egyedül maradtam, az is volt az oka, hogy bár az RMDSZ-ben az integráció mint pozitív dolog iránt nem volt sok érzékenység, az implicit módon integrációellenes diskurzusnak észrevehető sikere lehetett.

Nem véletlen, hogy milyen metaforák honosodtak meg ebben az időszakban a romániai magyar nyilvános beszédben. Egyetlen, de nagyon jellemző példát mondok erre. A magyar nyelv pazar választékot kínál a 'megalkuvó' jelentés kifejezésére: *alattomos, alázatos, alázatoskodó, aljas, állhatatlan, becstelen, befolyásolható, bókoló, csalárd, csúszó-mászó, elpuhult, elvtelen, gerinctelen, gyenge jellemű, hajbókoló, helyezkedő, hitvány, hízelgő, jellemtelen, kétkulacos, köpönyegforgató, lakájtermészetű, lelkiismeretlen, megalázkodó, megalkuvó, megbízhatatlan, meghunyászkodó, pipogya, puha, puha gerincű, puhány, sunyi, szolgai, szolgálékú, talpnyaló, tányérnyaló, teddide-teddoda, tisztességtelen, tömjénező, tutyimutyi*, és még nincs is itt minden. Aki klasszikus műveltségét is fitogtatni szeretné, annak ott van a *defetista, inkorrekt, konformista, opportunist, szervilis, szibarita, tranzigens*, aki táji elemekkel akarja fűszerezni beszédét, az mondhatja, hogy *kócipor(os), lágymártás, lekvár, lottyadt, puliszkahitű*, aki a szlenget kedveli, annak ott van például a *majrés* vagy a *takony*, aki meg a zaftosabb vagy képszerűbb beszédmodot, az mondhatja, hogy *nyalós, nyalós, seggnyaló*, vagy választhat az olyan szólások közül, mint: *minden nyeregbe illik a segge, úgy fordul, ahogy a szél fúj, úgy táncol, ahogy fütyülnek*. Nekünk azonban ezek közül egyik sem felelt meg, mert egyik sem volt elég elmarasztaló, és ami a helyzetészlelésünkben a leglényegesebb volt, azt egyik sem fejezte ki. Ott van ugyan ezek közül is elég sok a nyilvános beszédben, még többször is, mint amennyire okvetlenül szükség lenne, de az igazít nekünk magunknak kellett megtalálnunk itt helyben. Ez pedig a *tájbasimuló*. Ennek lett nagy sikere, el is terjedt rendesen, megsemmisítően becsmérő értelemben. Mert ebben világosan benne van a „nem illeszkedni bele a (román) környezetbe” imperatívusza. Pedig ez nem a hosszú távú fennmaradás és a sikeresség, hanem a nagy hatásfokú önpusztítás és a garantált kudarc stratégiájának iskolapéldája! Az evolúció sok millió éves története arról szól, hogy azok a fajok, amelyek alkalmazkodni tudtak a környezetükhöz, és bele tudtak illeszkedni, fennmaradtak és sikeresen szaporodtak, amelyek meg nem, azok bizony eltűntek az

élővilágból. Ez a törvény könyörtelen, és az evolúció minden formájára érvényes, a társadalmi evolúcióra is. Számos állatfajnak még a színe és alakja is olyanná alakult, hogy minél jobban „belesimuljon a tájba”, hogy minél nehezebben vegyék észre ellenségei, illetve más fajok, amelyekre éppen ő vadászott. Gondoljunk csak a levelibékára: alig lehet meglátni a falevelek között! Akinek pedig azért lennének ellenérzései az integráció gondolatával szemben, mert számára ez valami félreértés folytán az „elrománosodás” szinonimája, vegye figyelembe, hogy a levelibéka ettől még nem vált falevéllé maga is, és nem kell attól tartania, hogy megeszik a hernyók. Ellenkezőleg: azért lett ilyenné, mert ez volt az egyetlen lehetősége, hogy megmaradjon békának! Hogy bele tudott illeszkedni abba a környezetbe, amelyben élnie adatott.

Szinte hallom: Mit jön ez itt nekem a békával? Ugyan mi látványos van abban, hogy annyi veszedelem után – „megfogyva bár, de törve nem” – évmilliók óta még mindig ott brekeg időnként az orgonafán? Mi több mint ezer esztendeje itt vagyunk a Kárpát-medencében! Különbben is utáljuk a békát. Nem tud imponálni. Mennyivel impozánsabb a viccbeli egér, aki a kocsmából hazafelé menet öklét rázva, torkaszakadtából üvölti utcahosszat: „Hol az a macska? Hadd ...” – ne írjam már ide, kicsináljak vele. Ez már igen! Ebben van tartás! És bátor kiállás! Egy baj van csak vele: hogy ilyen egér csak a viccben van. És azért van éppen viccben, mert bármennyire imponáló is, nevetséges. Az etológia nem tud ilyenről, sem egérről, sem más állatról, amely így viselkedne. Mert ha feltéve, de meg nem engedve lett volna is ilyen egér, az az evolúciós vonal nem maradhatott volna fenn, mert a macska rövid úton tett volna róla, hogy magvaszakadttá váljon.

A fiatalok pedig mennek, hiába is prédikálnánk nekik magyarságról, helytállásról meg ilyesmiről. Ők ugyanis egy valóság-ideológiában és a realitást messzemenően figyelembe vevő, ahhoz igazodó cselekvésprogramban még csak tudnának hinni, ha egyáltalán volna valahol ilyenünk, de az önsajnáltató, örök-sértődött, siránkozó, heroikus helytállás- és öncélú helybenmaradás-ideológiában nem. Nem tudják életcélként vagy nagyszerű élethivatásnak felfogni azt, hogy itthon maradjanak és itt tengjenek-lengjenek csak azért, hogy népszámláláskor növeljék a statisztikát. Ez az ő számukra a mai világ mércéjével mérve nemcsak hogy anakronisztikus, hanem nevetséges is. Különösen ha olyasmit látnak, hogy ennek az ideológiának legfeljebb annyira futja a fantáziájából, hogy ha Magyarországról felkínálnak romániai fiataloknak negyven ösztöndíjat továbbtanulásra, akkor abból az elbíráló kuratórium kevésbé fiatal tagjai húszat meg sem pályáztatnak, hanem visszaküldik őket kihasználatlanul, mert hátha ezek nem jönnek vissza, és akkor inkább kevesebben maradjanak ott. (Nem vicc, ez néhány évvel ezelőtt csakugyan megtörtént!)

És én nagyon meg tudom érteni ezeket a fiatalokat. Nehogy úgy értse valaki, hogy akkor én mindjárt örülnék a kivándorlásnak, hiszen dehogyis örülök neki. Nagyon is örülök annak, ha valamelyikük itthon találja meg a számítását. De nem tudom őket hibáztatni vagy elítélni azért sem, ha elmennek, és ott kamatoztatják képességeiket, ahol erre megvan a

lehetőségük, ha már mi olyanná alakítottuk az itthon, amilyen. És értse meg már mindenki, hogy ha mi nem változtatunk sürgősen és gyökeresen a helyzetészlelésünkön, a problémalátásunkon, a kisebbségi életstratégiánkon, a politikai és közéleti diskurzus, a nyilvános beszéd és a (romániai) magyar média alapbeállítódásán, akkor ez a kivándorlás folytatódni, sőt valószínűleg még fokozódni is fog, mert ennek a mai állapotok fennmaradása esetén egyszerűen nincs ellenszere. Ma már a fiatalok nem érzik úgy, hogy innen bárki el akarná őket üldözni (hacsak mi magunk nem a katasztrofálisan korszerűtlen irracionális viselkedésünkkel), tehát szabadon cselekszenek, akár mennek, akár maradnak. Nem látszik már olyan nagy gondnak az sem, hogy az itthon elvégzendő munkát kire hagyják, hiszen a diplomás fiatalok közül legtöbben azért is mennek el, mert a mi szűk magyar világunkban nekik már nem is jut képzésüknek megfelelő munkahely, vagy ha jutna is tán, nem éri meg, mert némely magyar intézményeink vezetői még mindig úgy fogják fel, hogy a magyar kultúra ügyéért dolgozó vegye úgy, hogy ez népszolgálat, és érje be az országos minimálbér körüli vagy akár az alatti fizetéssel.

Mit kellene tehát megváltoztatnunk ahhoz, hogy ez ne így legyen? Először is ki kellene lépünk végre abból a játszmából, amelyben mi, magyarok az örökös áldozat szerepét játszuk. Amit idővel el kell felejteni, azt mernünk kellene elfelejteni. Hiszen a felejtés képessége nem ok nélkül jelent meg az evolúció során: azért alakult ki, mert ha mindent magunkkal cipelnénk, az túl nagy teher lenne ahhoz, hogy még megfelelően bánni tudjunk vele, és célszerűen tudjunk viselkedni. Azzal, hogy állandóan emlékeztetni akarjuk őket a múltra, mégpedig nagy érzelmi intenzitással, tulajdonképpen nem hagyjuk, hogy az emberekben magától megtörténjen az, ami rendesen szokott, és az élet a normális medrébe terelődjen, hanem régi nemzedékek rengeteg megoldatlanul maradt problémáját és sérelmeit cipeltetjük velük tovább. Pedig amit azok a nemzedékek nem tudtak jól megoldani, azt mi már biztosan nem tudhatjuk. Ha ennyi terhet rakunk állandóan az emberek vállára, és még erkölcsi kötelességüké is tesszük, hogy azt mindenüvé magukkal hurcolják, ne csodálkozzunk, ha nem tudják sérülés nélkül elhordozni. Próbáljunk inkább megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy az embereknek joguk van – már csak lelki egészségük érdekében is – nemcsak emlékezni, hanem felejteni is.

Az örökös emlékeztetés helyett tudomásul kellene vennünk a valóságot: igenis bele kellene végre józanul törődnünk, hogy a világ ez, és másik nincs. Át kellene költöznünk a múltból a jelenbe, fejünket pedig előre kellene fordítanunk, a jövő felé, és nem folyton hátrafelé néznünk.

Le kellene szállnunk továbbá a földre, és napirendre kellene térnünk fölötte, hogy a mi hazánk – nem egyelőre, nem ideiglenesen, hanem véglegesen – itt lent van, a földön, és pedig éppen ott, ahol élünk, nem valahol a magasban. Ott csak a fellegek vannak, embernek ott járni-kelni, pláne lakni nem alkalmas. Hiszen ha továbbra is folyton azt mondogatjuk, valahányszor csak kihozza a szó, hogy ez nekünk nem igazi hazánk, akkor csodálkozhatunk-

e rajta, ha az emberek elkíváncsoznak innen?

És meg kellene már próbálnunk a kisebbségi életről úgy gondolkozni és úgy beszélni nyilvánosan is, mint *emberek természetes és teljesen normális életformájáról*, nem pedig mint valami abnormális állapotról, mint valami fogalma szerint tragikus rendellenességről, fogyatékoságról, csonkaságról, anomáliáról. (Hiszen ha nem így fogjuk fel, akkor hogyan is tudhatnánk a jogainkért harcolni? Azt kell megértenünk, majd mindenki számára nyilvánvalóvá tennünk, hogy kisebbségben az ember ugyanúgy normális életet élhet és akar is élni, mint többségben, ha pedig ez most még sok tekintetben akadályokba ütközik, annak nem a kisebbségi helyzet az oka, hanem hogy ez a dolog jelenleg nem jól van elrendezve, tehát sürgősen tenni kell róla, hogy mielőbb jól legyen elrendezve.) Meg kellene tanulnunk továbbá, hogy ne a kisebbségi *sors* kálváriáját osszuk-szorozzuk heteken, hónapokon, éveken át az újságokban, tíz- meg tízezer variációban ugyanarra a témára, hanem merjük észrevenni a kisebbségi *élet* ajándékait is, ahogy a fiatal László Dezső mondta, és erről legyen bátorságunk nyilvánosan is beszélni.

Tudom, hogy talán ez fog nekünk a legnehezebben menni, mert ezen a téren van a legnagyobb rutinunk abban, amit pedig nagyon nem kellene csinálnunk. Újságírók éveken keresztül megélnék belőle. Ráadásul ott van az is, hogy Magyarországon is sokan azt hiszik, hogy ha mi kisebbségben élünk, akkor minket kötelező módon sajnálni kell, mintha betegek vagy nyomorékok volnánk. Pedig nem sajnálni kellene minket, hanem megérteni a helyzetünket, és szolidárisnak lenni velünk – magyar a magyarral – abban, amiben éppen rászorulunk, azzal mégpedig, hogy lehet még olyan helyzet, mikor nekik lesz szükségük a mi szolidaritásunkra. Ez meg azért nem mehet könnyen egyelőre, mert hogyan érthetnék ők meg a mi helyzetünket, mikor egyelőre mi sem értjük, mert az eddigi sok hiábavaló beszéd után azt sem tudjuk már, mit higgyünk, mit ne.

A sajtónak, tévének, rádióknak és a nyilvános politikai és egyházi beszédnek nagyon fontos szerepe lenne abban, hogy az általános közhangulat el tudjon végre mozdulni a normalitás felé. Tudom, hogy nem teljesíthető kívánság, de én őszintén szólva legjobban azt szeretném, hogy aki ezekről a dolgokról most még nem tud úgy írni vagy beszélni, hogy segítsen vele, hanem csak úgy, hogy rontson a helyzeten, az inkább hallgasson addig, míg nem érzi úgy, hogy már tud. Sejtésem szerint nagy csend lenne hirtelen – ami nagyon ránk is férne, hogy tudjuk végre nyugodtan végiggondolni ezt a dolgot, a letelejtől. Hátha akkor sikerülne egy olyan jövőképet is kialakítanunk *a román társadalomba szervesen integrálódó romániai magyarság* számára, amelyben mindenki ott láthatná a helyét, és nem kellene a neki felkínált jövő elől elmenekülnie, ha korszerűen akar magyarként élni ebben a világban.